

FİLOZOFLARIN BİYOGRAFİLERİ / TERACIM-I FELASİFE (1899)

FATMA ALİYE HANIM (1862-1936)

Genel Bakış

Yazar Fatma Aliye Hanım, Türk edebiyatının ilk kadın romancısı olarak kabul edilen ve Osmanlı döneminde kadınların sesi olmayı başaran önemli bir yazardır. 9 Ekim 1862 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası, dönemin ünlü tarihçisi ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa, annesi ise Advıye Rabia Hanım'dır. Babasının devlet görevleri nedeniyle farklı şehirlerde bulunmuş, bu sayede iyi bir eğitim alma fırsatı yakalamıştır. Fatma Aliye, dönemin kız çocuklarının çoğunun ulaşamadığı bir eğitim görmüştür. Arapça ve Fransızca öğrenmiş, tarih, felsefe, coğrafya ve edebiyatla ilgilenmiştir. 1889'da "Bir Kadın" imzasıyla çevirdiği, George Ohnet'den Meram romanıyla edebiyat dünyasına ilk adımını atar. İkinci yapıtı Hayal ve Hakikat'i Ahmet Mithat'la yazar. Çok geçmeden sırasıyla Muhadarat, Refet, Levayih-i Hayat, Udi ve Enin romanları kendi adıyla yayımlanır. Refet ve Udi Türk edebiyatının çalışıp ayakları üzerinde duran ilk kadın karakterlerini anlatır. Romanlarındaki başkarakterlerin hepsi mücadeleci ve güçlü kadınlardır. Udi romanı Fransızcaya çevrilir. Fatma Aliye, döneminde büyük bir cesaretle, inat ve direniş sergileyerek kalemi elinden bırakmamış, kendinden sonra gelen kadın edebiyatçıları da yazılarıyla desteklemiştir.

Eser Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife (Filozofların Biyografileri), Fatma Aliye Hanım'ın Osmanlı'nın son döneminde kaleme aldığı felsefe ve düşünce tarihi niteliğindeki eseridir. Eserde yalnızca filozofların hayatları anlatılmamış; onların varlık, yaratılış, Allah'ın kudreti, insan iradesi, kader ve ahlâk gibi temel meselelerdeki düşüncelerine de yer verilmiştir. Fatma Aliye, eserde Antik Yunan filozoflarından İslâm filozofları ve kelâm âlimlerine kadar farklı düşünürleri ele almış; zaman zaman filozofların görüşlerini Eş'arîlik, Mâtürîdîlik ve Mu'tezile gibi İslâm kelâm ekollerinin görüşleriyle karşılaştırmıştır. Özellikle felsefe ile din arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Eserin önemli amaçlarından biri, dönemin toplumunda filozofların mutlaka dinsiz veya dine karşı kişiler olduğu yönündeki yanlış kanaati düzeltmektir. Fatma Aliye, filozofların düşüncelerini ve aralarındaki farklılıkları göstererek okuyucunun felsefeyi daha doğru tanımasını amaçlamıştır.

Arka plan Eser Osmanlı Devleti'nin son döneminde, II. Abdülhamid döneminde hazırlanmıştır. Özgün metin Hicrî 1317 tarihli, Kadınlara Mahsus Gazete Matbaası'nda İstanbul'da basılan nüshadır. Fatma Aliye, O dönemde toplumda "filozof" denildiğinde dinsiz, başıboş veya dine karşı kimselerin anlaşılması şeklinde yaygın bir algı bulunduğunu belirtmektedir. Bu yanlış algıyı düzeltmek ve meşhur filozoflar hakkında okuyucuya bilgi vermek istemiştir. Bu nedenle eser yalnızca "filozofların hayatları"nı sıralayan basit bir biyografi kitabı değildir. Yunan felsefesinden İslâm felsefesine ve kelâm geleneğine uzanan bir düşünce tarihi sunmaktadır.

Filozof Kavramı Eskiden filozof denildiğinde dinsiz, başıboş veya toplumdan uzak kişiler aklı gelirken, zamanla bu yanlış düşünce değişmiştir. Bu nedenle meşhur filozofların hayat hikâyeleri anlatılmak istenmiştir. Hikemî ilimlerin ilk olarak Babil, Hint ve Mısır medeniyetlerinde ortaya çıktığı, ancak bu ilimlerin o bölgelerde yeterince yayılmadığı belirtilmiştir. Hikmeti bütün dünyaya yayan milletin ise Yunanlılar olduğu ifade edilmiştir. İnsanın varlıkların hakikatini anlayabilmesi için iki farklı yol bulunduğu anlatılır. Birinci yol akıl ve mantık yoludur. Bu yolu takip edenler, eğer dinle birlikte hareket ediyorlarsa "mütekellim", sadece aklî düşüncüyü esas alıyorsa "meşşâ" olarak adlandırılır. İkinci yol ise nefsi terbiye etmek, riyazet yapmak ve manevî arınmaya yönelmektir. Bu yolu din ile birlikte sürdürenler "sûfiyye", yalnızca manevî sezgiye dayananlar ise "işrâkiyyun" olarak isimlendirilir. Hak dine bağlı olanların kalplerinin doğruyu gösteren temiz bir ayna gibi olduğu, hak dine bağlı olmayanların ise kalplerinin eğri ve bozuk olduğu belirtilir.

Thales Milattan yaklaşık 640 yıl önce doğmuştur. Bilgi edinmek amacıyla birçok ülkeye seyahat etmiş ve sonunda Milet şehrine yerleşerek burada bir okul kurmuştur. Yunanistan'ın yedi büyük hakîminden biri olmuştur. Thales'in en önemli başarılarından biri gök olaylarını incelemesidir. Ay ve Güneş tutulmalarının sebeplerini araştıran ilk kişilerden olmuş, hatta gerçekleşecek tutulmalardan birini önceden haber vermiştir. Bunun yanında geometri ilmini geliştirdiği ve bu alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Thales insanlara sürekli "Sen kendini tanı." öğüdünü vermiştir. Onun eserlerinin tamamının günümüze ulaşmamıştır, ancak düşünceleri öğrenciler aracılığıyla yaşamaya devam etmektedir. En önemli öğrencileri Anaximandros ile Pherecydes'tir. Pherecydes de hocası gibi gök olaylarını önceden haber verebilmiştir.

Pythagoras Pythagoras, MÖ 608 yılında, bazı rivayetlere göre ise MÖ 572 yılında doğmuştur. İlk eğitimini Pherecydes'ten almıştır. Bilgisini geliştirmek amacıyla uzun yıllar boyunca farklı ülkelere seyahat etmiş, özellikle Mısır'da uzun süre kalarak dönemin ilim merkezlerinde eğitim görmüştür. Daha sonra İtalya'ya gitmiş ve burada kendi okulunu kurmuştur. Kurduğu okul kısa sürede büyük ilgi görmüş, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri sade bir hayat yaşamış, az yemek yemiş, et tüketmemiş ve nefislerini terbiye etmek amacıyla çile hayatını benimsemiştir. Eğitimlerini tamamlayanlar okulun gerçek üyeleri arasına kabul edilmiştir. Öğrencileri Pythagoras'a büyük saygı göstermiş ve onun sözlerini tartışmasız doğru kabul etmiştir. Bir konu hakkında görüş sorulduğunda "Üstadımız böyle söylemiştir." demeleri yeterli görülmüştür. O döneme kadar kullanılan "hakim" unvanı yerine ilk defa "filozof", yani "hikmeti seven kişi" unvanını kullanmıştır. Daha sonra "felsefe" kelimesi de bu kavramdan türemiştir.

Pythagoras'ın Görüşleri Pythagoras matematik ve hikemî ilimlerde önemli çalışmalar yapmıştır. Dik üçgende hipotenüsün karesinin diğer iki kenarın kareleri toplamına eşit olduğunu ortaya koymuş ve bu buluşuyla matematik tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Evrenin temelini sayıların oluşturduğunu savunmuştur. Sayıların başlangıcını birlik yani monad olarak kabul etmiş, birliği iyiliğin, çokluğu ise kötülüğün sembolü olarak değerlendirmiştir. Hint düşüncesinden etkilendiği belirtilen tenasüh inancını benimsemiş, ruhun beden değiştirdiğine inanmıştır. Bu sebeple et yememiştir. Hatta Truva Savaşı sırasında yaşamış bir askerin bedeninde bulunduğunu söylediği rivayet edilmiştir. Yazılı eser bırakmadığı için düşüncelerinin önemli bir kısmı öğrencileri aracılığıyla sonraki dönemlere ulaşmıştır.

Pythagoras'ın Ölümü Pythagoras ileri yaşlarında meydana gelen bir karışıklık sırasında öldürülmüştür. Yaklaşık yüz yaşında olduğu belirtilmiştir. Ölmeden önce bütün notlarını ve müsveddelerini kızı Theano'ya bırakmıştır. Theano maddi sıkıntı içinde olmasına rağmen bu yazıları satmayı kabul etmemiştir. Daha sonraki yıllarda Platon, Pythagoras'a ait eserleri bulduğu yerlerden yüksek ücretler ödeyerek toplamıştır. Pythagorien, yani Pythagoras takımı olarak bir sınıf filozoflar gelmişlerdir.

Anaximenes Pythagoras'ın öğrencilerinden Anaximenes kendi okulunu kurmuş ve yeni öğrenciler yetiştirmiştir. Onun öğrencilerinden Anaxagoras yetişmiş, Anaxagoras'ın öğrencisi olan Empedokles ise dönemin en tanınmış filozoflarından biri olmuştur.

Empedokles Empedokles, hikmetin beş büyük temsilcisinden biri kabul edilmiştir. Bu büyük filozoflar Pythagoras, Empedokles, Sokrates, Platon ve Aristoteles olarak sıralanmıştır. Empedokles, dört unsur teorisini ortaya koymuştur. Toprak, su, hava ve ateşin bütün varlıkların temelini oluşturduğunu savunmuştur. Bunun yanında sıcaklığın hayatın temel kaynağı olduğuna inanmıştır. Hayatının son döneminde Sicilya'daki yanardağın ağızına kadar gitmiştir. Burada ya dengesini kaybederek kraterin içine düşmüş ya da kendisini isteyerek ateşe atmıştır.

Hippocrates Hippocrates'ten önce tıp ilmi büyük ölçüde din adamlarının elinde bulunmuştur. Tedaviler daha çok hurafelere dayandırılmıştır. Hippocrates, tıp ilmini sistemli bir bilim hâline getirmiş ve cerrahiye tıbbın önemli bir parçası hâline getirmiştir. İstanköy Adası'nda doğmuş, bilgisini artırmak amacıyla Yunanistan ve Asya'nın birçok bölgesini dolaşmıştır. Daha sonra Atina'da hekimlik yapmış, öğrenci yetiştirmiş ve çok sayıda ameliyat gerçekleştirmiştir. Peloponez Savaşları sırasında büyük ün kazanmıştır. Atina'da ortaya çıkan veba salgınında halka yardım etmiş ve bu olayla birlikte şöhreti daha da artmıştır. İran Hükümdarı Artaxerxes Longimanus, kendisine yüksek miktarda altın teklif ederek ülkesine davet etmiştir. Ancak Hippocrates bu teklifi kabul etmemiş ve ülkesini terk etmemiştir. Seksen ya da yüz yaşına kadar yaşamıştır. Hayatı boyunca yalnızca başarılı bir hekim olarak değil, aynı zamanda ahlaklı kişiliğiyle de tanınmıştır.

Leukippos Leukippos, Hz. İsa'dan yaklaşık 500 yıl önce yaşamıştır. Abdera veya Milet doğumlu olduğu kabul edilmiştir. Evrenin atomlardan ve boşluktan meydana geldiğini savunmuştur. Maddenin daha fazla bölünemeyen atomlardan oluştuğunu, bütün cisimlerin atomların birleşmesiyle meydana geldiğini ileri sürmüştür. Yazılı eser bırakmamış, ancak geliştirdiği atomculuk düşüncesini öğrencisi Demokritos'a aktarmıştır.

Demokritos Demokritos, MÖ 490 veya 470 yılında doğmuştur. Leukippos'un öğrencisi olmuş ve bilgisini geliştirmek amacıyla Mısır ile Asya'nın birçok bölgesine seyahat etmiştir. İlim öğrenebilmek için bütün servetini harcamış, bu nedenle maddi sıkıntı yaşamıştır. Daha sonra yazdığı eserlerden birini halkın önünde okumuş, bu eser büyük beğeni toplamış ve halk tarafından ödüllendirilmiştir. Farklı yaşam tarzı nedeniyle bir süre deli olduğu düşünülmüştür. Bunun üzerine Hippocrates çağırılmıştır. Hippocrates, Demokritos ile görüştüğünden sonra onun akıl sağlığının yerinde olduğunu, asıl yanlış düşünenlerin onu deli sanan insanlar olduğunu söylemiştir. Demokritos 109 yaşına kadar yaşamıştır. İnsanların davranışlarını sürekli gülerек karşılamış ve bu özelliğiyle tanınmıştır. Hocası Leukippos'un atomculuk

düşüncesini geliştirerek devam ettirmiş, evrendeki bütün varlıkların atomlardan meydana geldiğini savunmuştur.

Sofizm O yüzyılda Sofizm öğretisi geniş bir yaygınlık kazanmıştır. Sofistler, düşünceleriyle toplum üzerinde etkili olmuş ve birçok insanı kendi görüşlerine yöneltmiştir. Aynı dönemde atomculuk düşüncesi de güç kazanarak geniş çevreler tarafından benimsenmiştir. Bu gelişmelerin ardından Sokrates ortaya çıkmıştır. Sofistlerle yaptığı tartışmalarda onların düşüncelerini çürütmüş ve büyük başarı kazanmıştır. Sokrates'in ortaya çıkışıyla birlikte Sofizm'in etkisi azalmaya başlamış, atomculuk öğretisi de eski gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir.

Sokrates Sokrates, milattan önce 480 yılında Atina'da doğmuştur. Babası Sophroniscus adlı bir heykeltıraş, annesi ise Phaenarete adlı bir ebedir. İlk zamanlarda babasının mesleğiyle uğraşmış, ancak kısa süre sonra bu işi bırakarak kendisini tamamen ilim ve felsefeye adanmıştır. Bilgisi, güzel ahlakı ve cömertliği sayesinde çevresinde çok sayıda genç toplanmış, ondan ders almaya başlamıştır. Sokrates'in düşünceleri zamanla birçok kişinin dikkatini çekmiştir. Özellikle Sofistler ve eski inançlara bağlı olan kimseler ona karşı çıkmışlardır. Yeni bir din ortaya çıkardığı ve gençleri bozduğu iddiasıyla suçlanmıştır. Hakkındaki suçlamalara karşı kendisini savunmamış, suçsuz olduğu hâlde baldıran zehri içmeye mahkûm edilmiştir. Hapiste bulunduğu sırada dostları ona kaçması için yardım teklif etmişlerdir. Ancak o, kanunlara karşı gelmeyi doğru bulmadığından bu teklifi kabul etmemiş ve büyük bir sabır ile metanet göstererek cezasını yerine getirmiştir.

Sokrates'in düşünceleri Sokrates, felsefe tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Kendisinden önceki filozoflar daha çok tabiat ve varlık üzerine düşünürken, o insanı ve insan ahlakını merkeze almıştır. Sürekli "Sen kendini bil." sözünü tekrar etmiş, gerçek bilginin insanın kendi bilgisizliğini fark etmesiyle başlayacağını savunmuştur. Allah'ın birliği, kaderin hak olduğu ve ruhun ölümsüzlüğü gibi konuları çeşitli delillerle açıklamaya çalışmıştır. Sokrates, düşüncelerini anlatırken soru-cevap yöntemini kullanmıştır. Karşısındaki kişilere art arda sorular yönelterek onların yanlışlarını kendilerinin fark etmelerini sağlamıştır. Bu yöntem sayesinde rakiplerini zaman zaman zor durumda bırakmış ve bu tarz daha sonra "Sokratik ironi" adıyla tanınmıştır. Öğrencilerini de aynı yöntemle yetiştirmiş, annesinin ebelik mesleğine benzeterek bu öğretim şekline "akılların ebesi" adını vermiştir. Hayatı boyunca verdiği dersler karşılığında hiçbir ücret almamış ve maaş kabul etmemiştir. Ruhun maddeden bağımsız, soyut bir cevher olduğuna inanmıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, bunların en meşhuru ise Platon olmuştur.

Platon Platon, milattan önce 430 yılında Atina'ya bağlı Aigina Adası'nda doğmuştur. Babası Ariston, Atina'nın soylu ailelerinden birine mensuptur. Asıl adı Aristokles olmasına rağmen, geniş omuzlu olması sebebiyle Yunancada "geniş omuzlu" anlamına gelen Platon adıyla tanınmıştır. Küçük yaşlardan itibaren ilim ve fenlerle ilgilenmiş, özellikle geometri öğrenmiştir. Gençlik yıllarında şiirle uğraşmış, daha sonra ise tamamen felsefeye yönelmiştir. Sofizm öğretisinin yanlışlığını fark ettikten sonra yirmi yaşında Sokrates'in öğrencisi olmuş ve yaklaşık on yıl boyunca onun yanında eğitim görmüştür. Sokrates'in ölümünün ardından Megara'ya gitmiş, daha sonra İtalya, Kyrene, Mısır ve Sicilya'ya seyahat etmiştir. İtalya'da Pythagorasçı filozoflar Archytas ve Timaeos'un derslerine katılmıştır. Ardından Afrika'daki Kyrene'ye, daha sonra Mısır'a ve Sicilya'ya gitmiştir.

Akademi'nin Kuruluşu Platon, Syrakusa'da bulunduğu sırada Dion ile yakın dostluk kurmuştur. Ancak burada hükümdar Denys tarafından bir sebepten dolayı köle olarak satılmıştır. Kyreneli filozof Anniceris onu satın alarak özgürlüğüne kavuşturmuştur. Böylece yeniden hürriyetine kavuşmuş ve Atina'ya dönmüştür. Atina'ya döndükten sonra şehrin dışında Akademi adını verdiği bir okul kurmuştur. Bu okul zamanla Yunanistan'ın en önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Erkek ve kadın birçok öğrenci burada eğitim görmüştür. Akademi'nin en tanınmış öğrencileri arasında Aristoteles, Speusippos, Xenokrates, Isokrates, Lastheneia ve Axiothea yer almıştır. Platon, ilmi sayesinde büyük bir şöhret kazanmış ve birçok devlet yöneticisi ondan kanun hazırlamasını istemiştir. Buna rağmen hayatı boyunca siyasetten uzak kalmayı tercih etmiştir. Seksen iki yaşında hayatını kaybetmiştir. Ömrü boyunca evlenmemiştir. "Platonik aşk" kavramı, onun güzelliğe bedensel değil ruhsal yönden değer vermesi anlayışından doğmuştur.

İdealar Öğretisi Platon çok sayıda eser kaleme almıştır. Özellikle Sokrates'in Sofistlerle yaptığı tartışmaları güçlü bir edebî üslupla eserlerinde anlatmıştır. Kalemnin kuvveti ve düşüncelerinin derinliği sayesinde yaşadığı dönemde ve sonraki dönemlerde büyük ün kazanmış, adı bilgelik ve hikmetle birlikte anılmıştır. Platon, İsrâkiyyûn ekolünün önderi kabul edilmiştir. Ona göre görünen dünyanın üzerinde değişmeyen ve gerçek olan idealar âlemi bulunmaktadır. İnsanlık, adalet, iyilik ve benzeri genel kavramlar bu âlemde gerçek varlıklar olarak yer almaktadır. İnsanların gördüğü varlıklar ise bu gerçek varlıkların yalnızca gölgeleri ve yansımalarıdır. Duyularla elde edilen bilgiler eksik ve geçici, akıl yoluyla ulaşılan bilgiler ise gerçek ve kalıcıdır. İdealar ancak güçlü bir düşünme yeteneğiyle kavranabilir.

Felsefesi Platon, ruhun kendi kendine hareket eden ölümsüz bir güç olduğunu savunmuştur. Beden öldükten sonra ruhun yaşamaya devam ettiğini ve kazandığı bütün bilgileri koruduğunu ifade etmiştir. İnsanların mutluluğunu veya mutsuzluğunu bilgi ve davranışlarına bağlamıştır. Ebedî mutluluğa ulaşamayan ruhların yeniden bedenlenerek dünyaya döndüğünü kabul etmiş, ancak bu düşüncenin yalnız insanlar için geçerli olduğunu belirtmiştir. Platon'un öğretilerinin anlaşılmasının zor olduğu belirtilmiştir. Çünkü onun hem herkese açık hem de yalnız seçkin öğrencilerine yönelik iki farklı öğretim yöntemi bulunduğu kabul edilmiştir. Derin düşünceleri, üstün ahlakı ve güçlü anlatımı nedeniyle kendisine "İlâhî Platon" unvanı verilmiştir. Mezarına da "Buraya bir zat konulmuştur ve o zat, İlâhî Platon'dur ki, iffet ve doğruluk ahlâkı ile, yani övgüye değer ahlâkı ile bütün insanlıktan önde yer almış ve üstün gelmiştir; her kim ki her şeyden çok hikmeti överse, mutlaka bu zatı övmüş ve yüceltmış olur. Zira hikmetin en çoğu ondadır." bilgeliğini ve faziletini öven ifadeler yazılmıştır. Böylece Platon, yalnız kendi döneminin değil, bütün felsefe tarihinin en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Aristoteles Aristoteles, kendisine "felsefenin emîri" unvanı verilen ve Meşşâîlik ekolünün önde gelen filozofu olarak tanınmıştır. MÖ 384 yılında Makedonya'nın Stageira şehrinde doğmuştur. Babası Nicomak, Makedonya Kralı III. Amyntas'ın dostu ve özel hekimi olarak görev yapmıştır. Aristoteles, MÖ 368 yılında Atina'ya giderek Platon'un öğrencisi olmuş ve yaklaşık yirmi yıl boyunca onun derslerine devam etmiştir. Bu süreçte kendisini geliştirmiş, daha sonra yazdığı eserlerle adını duyurmaya başlamıştır. Platon'un MÖ 348 yılında vefat etmesinin ardından Atina'dan ayrılmıştır. Bunun sebebinin, Platon'un yerine Akademi'nin başına getirilmemesi nedeniyle duyduğu kırgınlık olduğu rivayet edilmiştir. Önce Mysia'da Atarneus hükümdarı Hermias'ın yanına gitmiş, burada Hermias'ın akrabası olan Pythias ile evlenmiştir. Daha sonra Lesbos Adası'ndaki Mytilene şehrine geçmiştir.

Büyük İskender Dönemi MÖ 343 yılında Makedonya Kralı II. Philip tarafından oğlu Büyük İskender'in eğitimiyle görevlendirilmiştir. Büyük İskender ile çeşitli Asya bölgelerine seyahat etmiş, bu yolculuklar sırasında elde edilen bilgilerden özellikle tabiat ilimleri alanındaki çalışmalarında yararlanmış. MÖ 331 yılında yeniden Atina'ya dönmüş ve şehir yakınlarında Lise adı verilen okulunu kurmuştur. Derslerini öğrencileriyle yürüyerek yaptığı için bu okul "Pèripatètique" yani "yürüyenler okulu" olarak anılmıştır. Bu nedenle Aristoteles ve takipçileri İslam düşüncesinde "Meşşâî'yyûn" adıyla tanınmıştır. Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölümünün ardından Aristoteles, düşmanlarının suçlamalarına maruz kalmış ve dinsizlikle itham edilmiştir. Hakkında verilecek hükmü beklemeden Atina'dan ayrılmıştır. Atinalıların daha önce Sokrates'i idama mahkûm ettiğini hatırlatarak, onların ikinci bir filozofun ölümüne sebep olmalarını istemediğini söylemiştir. Bunun üzerine Euboea Adası'ndaki Chalcis'e yerleşmiş ve kısa süre sonra, MÖ 322 yılında altmış iki yaşında hayatını kaybetmiştir.

Eserleri Aristoteles, döneminin en bilgili filozoflarından biri olarak kabul edilmiştir. Pek çok bilim dalıyla ilgilenmiş, birçok ilmin gelişmesine katkı sağlamış ve farklı alanlarda eserler vermiştir. En önemli eserlerinden biri olan Organon, mantık ilmini sistemli hâle getiren eser olarak kabul edilmiştir. Sokrates'in başlattığı ve Platon'un geliştirdiği düşünceleri ayrıntılı biçimde inceleyerek mantık ilmini kurmuş ve bu alanda öncü olmuştur. Aristoteles'in eserleri sonraki dönemlerde Ammonius, Alexandria Aphrodisias, Themistius, Simplicius, Olympiodoros ve Iamblichus gibi filozoflar tarafından şerh edilmiştir. Orta Çağ'da ise Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bâcce, İbn Rüşd, Albert le Grand ve Saint Thomas gibi düşünürler onun eserlerini inceleyerek yorumlamış ve düşüncelerini sonraki nesillere aktarmıştır.

Antisthenes Antisthenes, Kinizm öğretisinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. MÖ 424 yılında Atina'da doğmuştur. İlk olarak sofist Gorgias'tan ders almış ve hitabet alanında eğitim vermiştir. Daha sonra Sokrates'in derslerinden birini dinlemiş, bundan etkilenerek okulunu kapatmış ve bütün hayatını felsefeye adanmıştır. Antisthenes, özellikle ahlâk konularında katı bir öğretim benimsemiştir. Gösterişe önem verdiği ve faziletini sergilemeyi sevdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu nedenle Sokrates'in onun hakkında, "Onun gururu mantosunun deliklerinden dışarı taşıyor." dediği rivayet edilmiştir. Felsefeye dair çok sayıda eser kaleme almasına rağmen bu eserlerin büyük bölümü günümüze ulaşmamıştır. Yetmiş iki yaşında hayatını kaybetmiştir.

Diogenes Diogenes, Kinizm ekolünün en tanınmış filozoflarından biri olmuştur. MÖ 415 yılında Sinop'ta doğmuş, MÖ 324 yılında Korint'te ölmüştür. Babasıyla birlikte sahte para basmakla suçlandıktan sonra genç yaşta Atina'ya gitmiş ve Antisthenes'in öğrencisi olmuştur. Atina'da son derece sade ve yoksul bir hayat sürmüş, daha sonra korsanlar tarafından esir alınarak Korint'te köle olarak satılmıştır. Filozof Xenias onu satın almış ve çocuklarının eğitimini kendisine emanet etmiştir. Diogenes, öldüğünde cesedinin çöplüğe atılmasını vasiyet etmiş olsa da dostları onu törenle defnetmiştir. Mezarının üzerine Paros mermerinden yapılmış bir köpek heykeli dikilmiştir. Kinizm anlayışını en uç noktaya taşıyan filozoflardan biri olarak tanınmıştır.

Yaşam Tarzı Yaşamı boyunca son derece sade yaşamış, yalnızca bir zembil, bir baston ve bir çanak kullanmıştır. Bir gün bir çocuğun avucuyla su içtiğini görünce, çanağını da gereksiz bularak

atmıştır. Böylece ihtiyaçlarını en aza indirerek doğal ve gösterişten uzak bir yaşam sürdürmeye çalışmıştır. Diogenes'in en bilinen davranışlarından biri, gündüz vakti elinde bir fenerle sokaklarda dolaşması olmuştur. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda, "İnsan arıyorum." cevabını vermiştir. Bu sözyle, erdemli ve gerçek anlamda dürüst bir insan bulmanın zorluğunu ifade etmek istemiştir. Platon'un insanı "iki ayaklı ve tüysüz bir hayvan" olarak tanımladığını duyduğunda, tüyleri yolunmuş bir horozu Platon'un okuluna götürmüş ve "İşte Platon'un insanı." diyerek bu tanımlı eleştirmiştir. Bu olay, Diogenes'in düşüncelerini alışılmışın dışında yöntemlerle dile getirdiğini göstermiştir.

Epikuros Epikuros, MÖ 341 yılında Atina yakınlarındaki Borkdokarcato'da doğmuştur. Bir okul hocasının oğlu olarak yetişmiştir. Genç yaşlarında Demokritos'un eserlerini okuyarak onun düşüncelerinden etkilenmiştir. Daha sonra döneminin önemli öğretmenlerinden ders alarak kendisini geliştirmiştir. Önce Mytilene'de, ardından Lampsaque'da ders vermeye başlamış, MÖ 309 yılında ise okulunu Atina'ya taşımıştır. Atina'da satın aldığı bir bahçede öğrencileriyle birlikte yaşamış ve burada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Doğa olaylarını atomların tesadüfî birleşmeleriyle açıklamış, fiziğin temelini bu anlayış üzerine kurmuştur. Ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmemiş, kader inancını da reddetmiştir.

Eukleides Eukleides, Hazret-i İsa'dan yaklaşık üç yüz yıl önce yaşamıştır. Geometri alanındaki bilgileri sistemli hâle getirerek kapsamlı bir eser hazırlamıştır. Ondan önce Yunan dünyasında bütün geometri yöntemlerini bir araya getiren böyle bir eser bulunmamaktaydı. Zamanla Avrupa'da geometri gelişmiş, yeni ispat yöntemleri ortaya çıkmış ve cebirin geometriye uygulanmasıyla birçok yeni keşif yapılmıştır. Buna rağmen geometri ilminin temelini oluşturan yöntemlerin büyük ölçüde Eukleides'in ortaya koyduğu esaslara dayandığı kabul edilmiştir.

Archimedes Archimedes, MÖ 287 yılında Sicilya'da doğmuştur. Genç yaşta İskenderiye'ye giderek Eukleides'in öğrencilerinden eğitim almış, daha sonra yaptığı keşiflerle ün kazanmıştır. Matematik alanındaki başarılarının yanında mühendislik sahasında da önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Mısır'da bataklıkların kurutulması, Nil çevresindeki setlerin inşası ve köyleri birbirine bağlayan köprülerin yapılması gibi çalışmalarda görev almıştır. Sicilya'ya döndükten sonra Marcellus tarafından kuşatılan vatanının savunmasına iki yıl boyunca katkı sağlamıştır. Düşman gemilerini çeşitli makinelerle etkisiz hâle getirdiği ve aynalarla donanmayı yaktığı yönünde birçok rivayet anlatılmıştır. MÖ 212 yılında Romalılar Sicilya'yı ele geçirdiğinde bir problem üzerinde çalışırken kendisini almaya gelen askeri beklettiği için öldürülmüştür. Marcellus bu olaya üzülmüş ve onun adına bir türbe yaptırmıştır. Archimedes'in ilme büyük ilgi duyduğu, sıvıların kaldırma kuvvetiyle ilgili bir problemi çözdüğü sırada banyodan "Buldum!" diye bağırarak çıktığı da meşhur rivayetler arasında yer almıştır.

Zenon Stoïcien, Hazret-i İsa'dan yaklaşık üç yüz yıl önce Atina'da ortaya çıkmıştır. Bu öğreti, Meşşâlik'e yakın bir anlayış benimsemiştir. Öğretinin mensupları, Zenon'un "Stoa" adı verilen revakta ders vermesi sebebiyle "Revâkiyyûn" olarak anılmıştır. Gerçek iyiliğin fazilet olduğunu savunmuşlardır. Saadet, özgürlük ve servetin ancak erdemle anlam kazandığını kabul etmişlerdir. Kötülüğün yalnızca ahlâkî bozukluk olduğunu ileri sürmüşler, ahlâkın geliştirilmesini temel amaç olarak görmüşlerdir. Mantık ve fiziği ahlâkın hazırlayıcısı saymışlar, felsefeyi mantık, fizik ve ahlâk olmak üzere üç bölüme ayırmışlardır. Kader inancını benimsemiş, acı ve sıkıntıları kötülük olarak değerlendirmemişlerdir. Bu öğreti hem Yunan hem de Roma dünyasında birçok filozof tarafından benimsenmiştir. Zenon, MÖ 340 yılında Kıbrıs'ta doğmuştur. Varlıklı bir tüccarın oğlu olarak ticaretle uğraşmış, ancak uğradığı zararlar sebebiyle ticareti bırakarak Atina'ya gitmiştir. Atina'da bir kitapçıda Xenophon'un Sokrates hakkında yazdığı eserleri okuyunca felsefeye ilgi duymaya başlamıştır. Çeşitli filozoflardan ders aldıktan sonra kırk yaşlarında kendi okulunu kurmuş ve Stoa adı verilen revakta ders vermeye başlamıştır. Kısa sürede etrafında çok sayıda öğrenci toplanmıştır. İleri yaşlarında vefat etmiştir.

Poseidonios Stoïcien filozoflarından Poseidonios, MÖ 133 yılında Suriye'de doğmuştur. Atina'da Panaitius'tan eğitim aldıktan sonra Rodos'a yerleşmiş ve burada bir okul açmıştır. Dersleri büyük ilgi görmüş, birçok yabancı devlet adamı ve düşünür onu dinlemek için Rodos'a gelmiştir. Pompée ve Ciceron da öğrencileri arasında sayılmıştır. Pompeé, Poseidonios'un derslerinden birine katıldığı sırada şiddetli ağrılar çekmesine rağmen dersini yarıda bırakmamış, "Ey ağrı, sen bana acı verebilirsin; fakat bunun bir kötülük olduğuna beni inandıramazsın" sözlerine şahit olmuştur. Poseidonios, 184'te Rodoslular tarafından Roma'ya elçi olarak gönderilmiş, fizik, matematik ve astronomi alanlarında da önemli çalışmalar yapmış ve çok sayıda eser kaleme almıştır.

İskenderiye Okulu Yunanistan'da ilimlerin zayıflamaya başlamasının ardından özellikle Batlamyus Hanedanı, Yunan bilginlerini İskenderiye'ye davet ederek burada büyük ilim merkezleri kurmuştur. Çok sayıda eser toplanmış, iki büyük kütüphane ile "Museum" adı verilen akademik kurum oluşturulmuştur. Günümüzde kullanılan "müze" kelimesi de bu isimden türemiştir. Birçok filozof buraya gelmiştir. Bu

nedenle İskenderiye zamanla ilim ve felsefenin merkezi hâline gelmiş, burada yetişen filozoflar sayesinde hikemî ilimler çevre bölgelere yayılmıştır.

Dioskorides Dioskorides, Hazret-i İsa'dan 64 yıl sonra Anazarba'da doğmuştur. Basit ilaçlar üzerine altı ciltlik önemli bir eser yazmıştır. Bu eser hem Yunan hem de Arap tabipleri tarafından uzun yıllar temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Calinus Calinus, miladî 131 yılında Bergama'da doğmuş ve 200 yılına doğru vefat etmiştir. Güzel ahlakından dolayı babası kendisine Yunan tatlı anlamına gelen Calinus ismini vermiştir. Önce Aristoteles'in felsefesiyle ilgilenmiş, daha sonra tıp öğrenimine yönelmiştir. Eğitimi geliştirmek amacıyla uzun süre seyahat etmiş, İskenderiye'de anatomi çalışmaları yapmıştır. Daha sonra Bergama'ya dönerek hekimlik yapmış, otuz dört yaşında Roma'ya giderek büyük ün kazanmıştır. Hayatının son dönemlerinde yeniden Bergama'ya dönmüştür. Hipokrat'tan sonra dönemin en büyük tabiplerinden biri kabul edilmiş ve tıp alanında çok sayıda eser yazmıştır.

Alexandria Aphrodisias Alexandria Aphrodisias, milâdî ikinci yüzyılın sonlarında yaşamıştır. Aphrodisias'ta doğmuş, İskenderiye'de ders vermiştir. Meşşâî filozofları arasında yer almış, Calinus ile yakın ilişkiler kurmuştur. Aristoteles'in birçok eserini şerh etmiş ve kendisi de çeşitli eserler kaleme almıştır.

Themistius Themistius, milâdî 317 yılında yaşamıştır. Aristoteles'in eserlerini ayrıntılı biçimde açıklayan şerhler yazmış ve bu alanda tanınmıştır.

Yeni Platonculuk İskenderiye'de Museum adlı üniversiteden başka bir de felsefe okulu bulunmaktaymış. Buradan üçüncü asırda yeni-Platoncular adıyla bazı filozoflar ortaya çıkmıştır. Bu akım, Platon'un öğretilerini Doğu kaynaklı İsrâkî düşüncelerle birleştirmeyi amaçlamıştır. Varlığı "Birlik", "Akıl" ve "Âlem Ruh" olmak üzere üç temel ilke ile açıklamış, insanın Allah'a ancak vecd ve manevî tecrübe yoluyla ulaşabileceğini savunmuştur. Yeni Platoncuların başlıcaları: Ammonius Saccas, Plotinus, Porphyrios, Iamblichus, Proclus, Julian l'Apostate'tir.

Ammonius Saccas Ammonius Saccas, üçüncü yüzyılda İskenderiye'de yaşamıştır. Fakir bir ailede doğmuş, geçimini hamallık yaparak sağlamıştır. Felsefeye büyük ilgi göstermiş, Platon ve Aristoteles'in düşüncelerini Doğu felsefesiyle birleştirmeye çalışmıştır. Başlangıçta Hristiyan iken daha sonra putperestliğe dönmüştür. Yazılı eser bırakmamış, ancak yetiştirdiği öğrenciler aracılığıyla etkisini sürdürmüştür.

Plotinus Plotinus, yaklaşık 205 yılında Mısır'da doğmuştur. Yirmi sekiz yaşında Ammonius Saccas'ın öğrencisi olmuş ve uzun yıllar onun derslerine devam etmiştir. Kırk yaşında Roma'da kendi okulunu açarak birçok öğrenci yetiştirmiştir. Yaşlılığında köye yerleşmiş 270'de burada ölmüştür. İmparator Galin'den, Platon'un Devlet adlı eserinde tasvir ettiği faziletli şehir düzenine uygun yeni bir şehir kurulmasını ve bu şehrin Platonvil adıyla anılmasını istemiştir. İmparator bu isteğe olumlu yaklaşmışsa da, çevresindeki kişilerin muhalefeti nedeniyle bu düşünce gerçekleştirilememiştir. Platon'un öğretilerini temel almış, insan ruhunun Allah'ın varlığıyla doğrudan birleşebileceğini savunmuştur. Maddeyi kötülüğün kaynağı olarak değerlendirmiş, hayatı boyunca resmini yaptırmayı kabul etmemiştir. Elli dört eser bırakmış, bu eserler öğrencisi Porphyrios tarafından Les Ennéades adıyla düzenlenerek yayımlanmıştır.

Porphyrios Porphyrios, milâdî 223 yılında Batanaea'da doğmuştur. Atina'da Longinus'tan belâgat, Roma'da ise Plotinos'tan felsefe öğrenmiştir. Daha sonra Roma'da belâgat ve felsefe dersleri vermiş ve orada 304 yılında ölmüştür. Plotinos'un eserlerini düzenleyerek yayımlamış, Hristiyanlığa karşı eserler kaleme almış ve Aristoteles mantığına giriş niteliğindeki İsağuci adlı eserini yazmıştır.

Iamblichus Iamblichus, üçüncü yüzyılın sonlarında yaşamıştır. İskenderiye'de ders vermiş, Yeni Platonculuğa Pythagoras'ın sayı anlayışını ve mistik unsurları eklemiştir. Mucizeler ve sihirle ilgili görüşler ileri sürmüş, birçok eser kaleme almıştır.

Julianus l'Apostata Roma İmparatoru Julianus l'Apostata, milâdî 331 yılında doğmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarında Hristiyan din adamları tarafından yetiştirilmiş, rahip olması amacıyla dinî ve ilmi eğitim almıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Hristiyanlığı terk ederek eski Yunan felsefesine ve putperest inançlara yönelmiştir. İmparator olduktan sonra kendisini tamamen filozofların hayat tarzına adanmıştır. Dönemin filozofları gibi uzun sakal bırakmış, sade bir yaşam sürmeye çalışmış ve putperestliği yeniden canlandırmayı açıkça hedeflediğini ilan etmiştir. Yalnızca felsefeyle ilgilenmekle kalmamış, sihir ve mistik uygulamalarla da uğraşmıştır. Eski dinî törenlerin, kehanetlerin ve putperest ibadetlerin yeniden

yaygınlaşmasını desteklemiş, bunları devlet politikası hâline getirmeye çalışmıştır. Hristiyanlara karşı sert uygulamalarda bulunmuş, Pers seferi sırasında aldığı yaralar sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

Proclus Proclus, milâdî 312 yılında Konstantiniyye’de doğmuştur. Öğrenim görmek amacıyla önce İskenderiye’ye, ardından Atina’ya gitmiştir. Syrianus’un öğrencisi olmuş ve onun ölümünden sonra Atina okulunun başına geçmiştir. Matematik ve felsefede önemli çalışmalar yapmış, Yeni Platonculuk öğretisini geliştirmiştir. Felsefesinde Platon’un öğretilerini temel almakla birlikte, yalnızca Platon’un düşünceleriyle yetinmemiştir. Plotinos, Iamblichus ve Syrianus’un görüşlerini benimsemiş, bunlara Pythagoras ve geleneğinden aldığı düşünceleri de ekleyerek daha kapsamlı bir sistem oluşturmaya çalışmıştır. Böylece Platonculuğu mistik ve dinî unsurlarla zenginleştirmiştir. Öğretisinde akli düşünceden çok manevî arınmaya ve mistik yaşantıya önem vermiştir. İnsan ruhunun hakikate ulaşabilmesi için yalnızca akıl yürütmenin yeterli olmadığını, ruhun arınması ve manevî yükselişin de gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Proclus’un düşünceleri, Yeni Platoncu okulun son büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Onun döneminde Yeni Platonculuk sistemli bir felsefe hâline gelmiş, ancak zamanla bu anlayışın etkisi zayıflamıştır.

Felsefenin Yayılması Halife Me’mûn, ilme olan ilgisi ve hikemî ilimlere verdiği önem sebebiyle Rum diyarındaki hükümdarlara elçiler göndermiş ve Yunan ilimlerine ait eserlerin Arapçaya tercüme edilerek İslâm dünyasına kazandırılmasını sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda felsefe, matematik, astronomi ve tıp gibi alanlara ait çok sayıda eser İslâm âlimlerine sunulmuştur. İslâm âlimleri bu eserleri yalnızca okumakla yetinmemiş, onları inceleyerek değerlendirmiş ve hikemî ilimlerde büyük bir yetkinlik kazanmıştır. Bu süreçte Aristoteles’in görüşleri temel alınmış, ancak onun bütün düşünceleri olduğu gibi kabul edilmemiş, gerekli görülen noktalarda eleştirilmiş ve farklı yorumlar geliştirilmiştir.

İslam Filozofları İslâm filozoflarının en meşhurları arasında Doğu’da yetişen Fârâbî ve İbn Sînâ ile Endülüs’te yetişen İbn Bâcce ve İbn Rüşd yer almıştır. Aristoteles’e “İlk Muallim” unvanı verildiği için Fârâbî “İkinci Muallim”, İbn Sînâ ise “Üçüncü Muallim” olarak anılmıştır. Hikmet ilimleri, hicrî ikinci yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başlamış, özellikle Me’mûn döneminde büyük gelişme göstermiştir. Üçüncü yüzyılda Bağdat ve çevresi hikemî ilimlerin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiş, bu dönemde pek çok filozof, hekim ve bilim insanı yetişmiştir. Bu isimler arasında Kindî, Benî Mûsâ kardeşler, Huneyn bin İshak, Sâbit bin Kurra, Battânî, Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bâcce ve İbn Rüşd öne çıkmıştır. Batı İslâm dünyasında ise hikmet ilimleri Endülüs’e kadar yayılmış ve burada da önemli filozoflar yetişmiştir.

Ya’kûb bin İshak bin Sabâ Ebû Yûsuf el-Kindî İslâm dünyasında yetişen ilk büyük filozoflardan biri olarak tanınmıştır. Kindî, meliklerinin soyundan gelmiştir. Eğitimini Basra ve Bağdat’ta tamamlamış, burada dönemin önde gelen âlimlerinden çeşitli ilimleri öğrenmiştir. İlim tahsilini sürdürdüğü yıllarda Yunan, Fars ve Hint hikmetlerini ayrıntılı biçimde incelemiş, bu alanlarda derin bir bilgi ve yüksek bir yetkinlik kazanmıştır. Sahip olduğu ilmi birikim sayesinde çağının en meşhur filozoflarından biri hâline gelmiştir. Kindî, hikmet ilimlerinin İslâm dünyasında gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Felsefenin yanında matematik, astronomi ve tıp gibi çeşitli ilimlerle de ilgilenmiştir. Hayatı boyunca iki yüzden fazla kitap ve risale telif etmiş veya tercüme etmiştir. Eserlerinde yalnızca Yunan düşüncesini aktarmakla yetinmemiş, onu İslâm düşüncesiyle bağdaştırmaya çalışmıştır. Böylece İslâm dünyasında felsefî düşüncenin gelişmesinde öncü isimlerden biri olmuştur.

Öğrencileri Kindî’nin yetiştirdiği öğrenciler arasında Ahmed bin Muhammed bin Mervân bin et-Tayyib es-Serahsî önemli bir yer tutmuştur. Serahsî, devrinin meşhur İslâm filozofları arasında gösterilmiştir. Onun öğrencilerinden biri olan Kusta bin Lûkâ ise özellikle tıp ve matematik alanlarında ün kazanmıştır. Aslen Ba’lebekli Hristiyan olan Kusta bin Lûkâ, Rum diyarına giderek çok sayıda Yunanca eseri incelemiş, ardından Şam ve Bağdat’a yerleşmiştir. Burada pek çok Yunan eserini Arapçaya tercüme ederek İslâm dünyasına kazandırmıştır. Vefat ettiğinde, kendisine duyulan saygının bir göstergesi olarak kabri üzerine bir kubbe inşa edilmiştir. Kindî’nin yaşadığı dönemden itibaren hikmet ilimleri İslâm dünyasında büyük bir gelişme göstermiştir. İkinci yüzyıldan beşinci yüzyıla kadar geçen yaklaşık üç yüz yıllık süreçte çok sayıda filozof yetişmiştir. Onun çalışmaları sayesinde hikmet ilimleri Bağdat’tan başlayarak İslâm dünyasının doğu ve batısına yayılmış, Endülüs’te yetişen İbn Sâ’ig ve İbn Rüşd gibi filozoflara kadar uzanan güçlü bir felsefe geleneği oluşmuştur.

Benî Mûsâ Kardeşler Benî Mûsâ adıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç kardeş, İslâm dünyasında hikmet ilimlerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Geometri, astronomi, mekanik ve mûsikî alanlarında çağdaşlarından üstün bir seviyeye ulaşmışlardır. Hikemî ilimleri daha iyi öğrenebilmek amacıyla Rum beldelerine gitmiş, burada uzun süre çalışarak ilimlerini geliştirmişlerdir. Kardeşlerin en büyüğü olan Ebû Cafer Muhammed, özellikle geometri, astronomi ve astroloji alanlarında büyük şöhret kazanmıştır. Bu ilimlerde döneminin en yetkin isimlerinden biri kabul edilmiştir. Ahmed bin Mûsâ ise geometrik mekanik alanında kardeşlerinden de ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Eski âlimlerin

çözemediği birçok güçlüğü çözmüş, mekanik ilmine dair önemli eserler kaleme almıştır. Yazdığı eserler sebebiyle "Benî Mûsâ Mekaniği" adıyla tanınan bir ilim geleneğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Üçüncü kardeş Hasan bin Mûsâ ise geometri ilmindeki üstün kabiliyetiyle tanınmıştır. Doğuştan sahip olduğu yetenek sayesinde yalnızca Öklid'in altı makalesini okumasına rağmen, birçok kişinin ulaşamadığı ilmi seviyeye erişmiş ve güçlü kavrayışıyla yeni sonuçlara ulaşmıştır.

Huneyn bin İshak Huneyn bin İshak, Hristiyan bir tabip olmasına rağmen hem tıp hem de hikmet ilimlerinde büyük şöhret kazanmıştır. Yunanca'yı çok iyi bildiği gibi Arap dili ve edebiyatında da üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Arapçayı mükemmel şekilde öğrenebilmek amacıyla Basra'ya gitmiş ve aruz ilminin kurucusu kabul edilen Halîl bin Ahmed'den uzun yıllar ders almıştır. Daha sonra Rum diyarına giderek Yunancasını geliştirmiştir. Mütevekkil-Alellah döneminde Yunanca eserlerin Süryaniceye ve Arapçaya çevrilmesiyle görevlendirilmiştir. Kendisine bağlı çalışan birçok tercümanın hazırladığı metinleri tek tek incelemiş, yanlışlarını düzelterek ilmi bakımdan güvenilir tercümeler ortaya koymuştur. Bu çalışmaları sayesinde çok sayıda felsefe ve tıp eseri İslâm dünyasına kazandırılmıştır. Hicrî 260 yılında vefat etmiştir.

İshak bin Huneyn İshak bin Huneyn, babası Huneyn bin İshak'ın yolunu takip etmiş ve Yunanca eserleri Arapçaya tercüme etmiştir. Özellikle Aristoteles ve diğer filozofların eserlerinin tercümeleriyle tanınmıştır. Tercümelerinin yanında tıp alanında da eserler kaleme almış, böylece hem hekim hem de mütercim olarak şöhret kazanmıştır. Hicrî 298 veya bazı rivayetlere göre 299 yılında vefat etmiştir.

Sâbit bin Kurra Sâbit bin Kurra el-Harrânî, döneminin en tanınmış filozof ve matematikçilerinden biri olmuştur. Abbâsî Halifesi Mu'tazid kendisine büyük değer vermiş, onu sürekli yanında bulundurmış ve ilmi sohbetlerinden faydalanmıştır. Hicrî 288 yılında vefat etmiştir. Oğlu Sinân da daha sonra tanınmış hekimler arasında yer almış ve Muktedir döneminde önemli görevlere getirilmiştir. Sâbit bin Kurra, matematik, astronomi ve felsefe alanlarında önemli çalışmalar yapmış, özellikle tercüme faaliyetleri ve ilmi araştırmalarıyla İslâm dünyasında hikmet ilimlerinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Battânî Battânî adıyla tanınan Muhammed bin Câbir bin Sinân el-Harrânî, astronomi alanındaki çalışmalarıyla ün kazanmıştır. Hicrî 260 yılından 306 yılına kadar gözlem faaliyetlerini sürdürmüş ve uzun yıllar rasat çalışmaları yapmıştır. Yıldızların hareketleri üzerine yaptığı gözlemler sayesinde döneminin en önemli astronomlarından biri kabul edilmiştir. Hazırladığı yıldız cetvelleri ve astronomi alanındaki çalışmaları uzun yıllar boyunca hem İslâm dünyasında hem de Batı'da kaynak olarak kullanılmıştır.

Ebû Bekr er-Râzî Muhammed bin Zekeriyâ Ebû Bekr er-Râzî, İslâm dünyasının en büyük hekimlerinden ve filozoflarından biri olarak tanınmıştır. Geometri ve çeşitli hikmet ilimlerinde de şöhret kazanmış, hayatını ilme adanmıştır. Yüzü aşkın kitap ve risale kaleme almış, eserlerinin büyük bölümü tıp alanına ait olmuştur. Gençlik yıllarında ud çalmış, daha sonra bu uğraşı bırakarak tamamen ilme yönelmiştir. Bağdat'taki hastanelerin düzenlenmesi ve yönetilmesinde görev almış, boş zamanlarının tamamını eser yazmaya veya mevcut eserlerini gözden geçirmeye ayırmıştır. Hicrî 320 yılında vefat etmiştir.

Ebû Nasr Fârâbî Ebû Nasr Muhammed bin Turhan Fârâbî, hicrî 339 yılında vefat etmiştir. Türk asıllı olup Fârâb bölgesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren ilme yönelmiş, Türkçenin yanında çeşitli dilleri de öğrenmiştir. İlim tahsilini ilerletmek amacıyla Bağdat'a gitmiş ve burada Arapçayı öğrenerek bu dili ileri seviyede kullanmaya başlamıştır. Daha sonra hikmet ilimlerine yönelmiş, mantık alanında devrinin en tanınmış âlimlerinden Ebû Bîşr Mattâ İbn Yûnus'un derslerine devam etmiştir. Ardından Harran'a giderek Yahyâ bin Haylân'ın öğrencisi olmuş, burada felsefe eğitimini derinleştirmiştir. Daha sonra yeniden Bağdat'a dönmüş, Aristoteles'in eserlerini ayrıntılı biçimde inceleyerek açıklamış ve felsefe alanındaki bilgisini daha da geliştirmiştir. Bunun yanında mûsikî ilmini de öğrenmiş ve bu alanda önemli bir seviyeye ulaşmıştır.

Yaşamı Eserlerinin büyük bir kısmını Bağdat'ta kaleme almıştır. Fârâbî, Bağdat'tan sonra Dimeşk'e gitmiş, daha sonra Mısır'a geçmiş, ardından tekrar Dimeşk'e dönerek hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Dimeşk'te bulunduğu sırada Seyfû'd-devle'nin himayesine girmiştir. Hükümdarın ilmi meclislerine katılmış, burada yapılan tartışmalarda düşünceleriyle dikkat çekmiştir. Fârâbî, sade ve gösterişten uzak bir hayat sürmüştür. Kalabalık meclislerden hoşlanmamış, yalnız kalmayı tercih etmiştir. Dimeşk'te bulunduğu yıllarda daha çok bahçelerde ve su kenarlarında vakit geçirmiştir. Seyfû'd-devle tarafından kendisine günlük dört dirhem maaş bağlanmış, ancak bununla yetinmiş ve daha fazlasını kabul etmemiştir. Hayatının sonuna kadar Şam'da yaşamış, seksen yaşına yaklaştığı sırada vefat etmiş ve Bâbü's-Sağîr Mezarlığı'nın dışına defnedilmiştir.

İbn Sînâ İbn Sînâ Ebû Ali el-Hüseyin bin Abdullah, hicrî 370 yılında Buhara yakınlarındaki Afşana'da doğmuştur. Babası aslen Belhli olup daha sonra Afşana'ya yerleşmiştir. Evlerinde ilim ve felsefe üzerine sohbetler yapılmış, bu ortam İbn Sînâ'nın küçük yaşlardan itibaren ilme yönelmesini sağlamıştır. İlk öğreniminde başarılı olmuş, on yaşına geldiğinde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve dinî ilimlerde önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Daha sonra Hristiyan tabip İsâ ibn Yahyâ'dan tıp öğrenmiş, henüz on altı veya on yedi yaşlarındayken devrinin tanınmış hekimlerinden biri hâline gelmiştir. Buhara emiri Nûh bin Mansûr ağır şekilde hastalandığında tedavisi için İbn Sînâ çağırılmıştır. Başarılı tedavisi sonucunda hükümdarın takdirini kazanmış ve saray kütüphanesinden yararlanma hakkı elde etmiştir. Bu kütüphanede çok sayıda eseri inceleme fırsatı bulmuş, felsefe alanındaki ilk eserlerini burada kaleme almıştır. Sâmanoğulları Hanedanı'nın yıkılmasıyla Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Devlet Hizmetleri Yirmi iki yaşında Harezmi'nin merkezi Cürcaniye'ye gitmiş, burada fazla kalmayarak Cürcan'a geçmiştir. Cürcan'da öğrencisi Ebû Ubeyd el-Cürcânî ile tanışmış ve burada meşhur Kânûn adlı eserini yazmaya başlamıştır. Daha sonra Rey şehrine giderek Mecdû'd-devle'nin hizmetine girmiştir. Ardından Hemedan'a çağırılmış ve Şemsü'd-devle'yi tedavi etmiştir. Bu başarısı üzerine vezirlik görevine getirilmiştir. Devlet işleriyle meşgul olmasına rağmen ilmî çalışmalarını sürdürmüş, Hemedan'da Kânûn adlı eserinin ilk bölümünü tamamlamış, eş-Şifâ adlı büyük eserini yazmaya başlamış ve tıp ile felsefe dersleri vermeye devam etmiştir. Şemsü'd-devle'nin ölümünden sonra yeni hükümdar Tâcü'd-devle'nin hizmetinde kalmak istememiştir. Bir süre dostlarından birinin evinde gizlenmiş, daha sonra Alâü'd-devle ile ilişki kurduğu şüphesiyle tutuklanarak bir kaleye hapsedilmiştir.

Vefatı Alâü'd-devle'nin Hemedan'ı ele geçirmesi üzerine serbest bırakılmıştır. Ardından rahip kıyafetine girerek sadık öğrencisi ve birkaç hizmetkârıyla birlikte gizlice İsfahan'a gitmiştir. İsfahan'da büyük saygı görmüş, Alâü'd-devle'nin himayesine girmiş ve onun seferlerine katılmıştır. Gaznevi'nin oğlu Sultan Mesud'un İsfahan'ı ele geçirmesi sırasında İbn Sînâ'nın kitaplarına el konularak Gazne'ye götürülmüştür. Henüz yayımlanmamış eserlerinin de bu eserler arasında bulunması kendisini derinden etkilemiştir. Yoğun çalışmaları ve yaşadığı sıkıntılar mide hastalığını ağırlaştırmıştır. Ölümünün yaklaştığını anlayınca pişmanlık duyarak sadakalar dağıtmış, ibadetle meşgul olmuştur. Yaklaşık elli sekiz yaşındayken Ramazan ayında vefat etmiştir. Geride yetmiş kadar kitap ve risale bırakmıştır. Kanun adlı eseri yüzyıllar boyunca yalnızca Asya'da değil Avrupa'da da tıp öğretiminin temel kaynaklarından biri olarak okutulmuştur.

İbn Bâcce Ebû Bekir bin el-Sâ'ig, daha çok İbn Bâcce adıyla tanınmıştır. Endülü'sün Kurtuba şehrinde doğmuş, hem filozof, hem hekim hem de edip olarak ün kazanmıştır. Dönemin hükümdarı Ebû Bekir İbn Yahyâ bin Tafşîn tarafından vezirliğe getirilmiştir. Tıp alanındaki üstün başarısını kıskanan bazı hekimlerin kendisini zehirlediği rivayet edilmiş, hicrî 533 yılında zehirlenerek hayatını kaybetmiştir.

İbn Rüşd İbn Rüşd, hicrî 520 yılında Kurtuba'da dünyaya gelmiştir. Babası ve dedeleri gibi kadılık görevinde bulunmuştur. Döneminin en önemli âlimlerinden eğitim almış, hocaları arasında filozof İbn Tufeyl ile meşhur hekim İbn Zühr (Avenzar) yer almıştır. İbn Tufeyl'in başhekimlik görevine yükselmesinden sonra onun desteğiyle devlet hizmetinde önemli görevler üstlenmiştir. Daha sonra İbn Tufeyl'in yerine başhekim olmuştur. Ancak kendisini çekemeyen bazı kişiler onu hükümdara kötülemişlerdir. Buna rağmen hükümdar kısa süre içinde gerçeği anlamış ve İbn Rüşd'ü yeniden yanına çağırmıştır. İbn Rüşd ise eski itibarlı konumuna kavuşsa da bu durumdan uzun süre faydalanamamış, hicrî 595 yılında Merakeş'te vefat etmiştir.

Aristoteles'e Katkıları İbn Rüşd, çeşitli ilim dallarında yaklaşık yetmiş eser kaleme almıştır. Özellikle Aristoteles'in bütün eserlerini ayrıntılı şekilde şerh etmesiyle tanınmıştır. Bu sebeple Avrupalılar ona "Şârih" unvanını vermişlerdir. Aristoteles'in önemli yorumcularından biri olan Alexandria Aphrodisiass'ın bazı görüşlerine karşı çıkması, Aristoteles yorumcuları arasında iki farklı ekolün oluşmasına yol açmıştır. Bunlardan biri Alexander taraftarları olan Alexandristler, diğeri ise İbn Rüşd'ün görüşlerini benimseyen Averroistler olmuştur. İbn Rüşd'ün eserleri sayesinde Aristoteles felsefesi Avrupa'da yeniden tanınmış ve yaygınlaşmıştır. Avrupa'da hikemî ilimlerin gelişmesinde onun eserleri büyük rol oynamıştır. Hatta birçok Avrupalı, Aristoteles'in fikirlerini ilk ortaya koyan kişinin İbn Rüşd olduğunu zannetmiştir. İbn Rüşd'ün düşüncelerini esas alan Averroizm akımı, İspanya'dan başlayarak İtalya, Almanya, İngiltere ve Fransa'ya kadar yayılmış, Avrupa'nın birçok yerinde geniş kabul görmüştür.

Averroizm'e Karşı Tepkiler Averroizm'in yayılması üzerine Kilise bu akımla mücadele etmiş, Papa tarafından İbn Rüşd'ün Avrupa'ya ulaşan eserlerinin bir kısmı yaktırılmıştır. Ancak buna rağmen Averroizm tamamen ortadan kaldırılamamış ve etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Fransız düşünür Ernest Renan da İbn Rüşd ve Averroizm üzerine bir eser kaleme almış, onun düşünce sistemini çağdaş natüralizme yakın bulmuştur. New York Üniversitesi profesörlerinden Draper, İbn Rüşd ve Averroizm'in tarihini ele alan bir eser yazmıştır. Draper'e göre Avrupa'da İbn Rüşd, ruh anlayışının kurucusu gibi

tanıtılmışsa da gerçekte Aristoteles'in eserleri Araplar tarafından çok daha önce tercüme edilmiş ve tanınmıştır. İbn Rüşd ise Aristoteles'in öğretilerini benimseyerek bunları geliştirmiş ve çok sayıda eserle daha geniş kitlelere ulaştırmıştır.

Felsefe Anlayışı

İbn Rüşd, fikirlerini açık ve doğrudan ifade etmeyi tercih etmiştir. Üstü kapalı anlatımla düşüncelerini dile getiren filozofları eleştirmiş, felsefede doğruluğun açıkça söylenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu sebeple Averroizm, Avrupa felsefe tarihinde önemli bir yer edinmiş ve uzun yıllar etkisini korumuştur. Bazı kimseler tarafından dinsizlikle suçlanmasına rağmen İbn Rüşd bu suçlamaları reddetmiştir. Ona göre filozofların en önemli görevi varlıkları inceleyerek Allah'ın eserlerini tanımaktır. Çünkü insanın Allah'a yapabileceği en büyük ibadet, O'nun yarattığı âlemi anlamaya çalışmaktır. Ona göre asıl yanlış davranış ise bilgisizce suçlamalarda bulunmak ve iftiralara atmak.

Mütekellimîn

Mütekellimîn, dinî meseleleri Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri doğrultusunda açıklayıp savunan âlimlerdir. Zaman içerisinde çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıktığından farklı fırkalara ayrılmışlar ve her biri kendi görüşlerini savunmuştur. Hz. Peygamber hayatta bulunduğu sürece Müslümanlar dinî meselelerde doğrudan ona başvurmuş, karşılaştıkları şüphe ve tereddütleri kendisine sorarak gidermişlerdir. Kur'an-ı Kerim Arapça nazil olduğu için Araplar ayetleri anlayabiliyor ve dinî hükümleri öğrenebiliyordu. Bu dönemde Müslümanlar tek bir inanç ve tek bir yol üzerinde bulunuyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra vahiy sona ermiş, yeni ortaya çıkan meselelerin çözümü sahabenin içtihadına kalmıştır. Sahabiler, Kur'an ve sünnetten hareketle kendi görüşlerini ortaya koyduklarından bazı konularda görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Ancak bu ihtilaflar yalnızca dinin amelî hükümlerine ilişkin olmuş, iman esasları üzerinde herhangi bir tartışma yaşanmamıştır.

Kur'an'ın Yaratılışı

Hz. Ömer döneminde müteşabih ayetler hakkında gereksiz tartışmalar yapılmasına hoş bakılmamıştır. Rivayete göre bir kişi Hz. Ömer'e gelerek Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığını sormuştur. Hz. Ömer bu soruyu hayretle karşılamış ve kişiyi Hz. Ali'nin yanına götürmüştür. Hz. Ali, sorunun mahiyetini öğrendikten sonra bunun ileride büyük fitnelere yol açacağını söylemiş ve böyle bir düşüncenin İslâm toplumunda yayılması hâlinde büyük sıkıntılar doğuracağını ifade etmiştir. Onun bu öngörüsü ilerleyen yıllarda gerçekleşmiş; Abbâsîler döneminde Mu'tezile, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunmuş ve bu görüşe karşı çıkan birçok âlim baskı ve işkenceye uğramıştır.

İtikadî Ayrılıklar

Hz. Peygamber, en hayırlı neslin kendi asrı, ardından onu takip eden iki nesil olduğunu bildirmiş ve Müslümanların sünnete bağlı kalmalarını, bid'atlerden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Sahabe döneminin sonlarına doğru farklı itikadî anlayışlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Zamanla bid'atler çoğalmış ve Hz. Peygamber'in ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına dair haber verdiği rivayet doğrultusunda birçok mezhep meydana gelmiştir. İlk büyük ayrılık kader meselesi etrafında yaşanmıştır. Ma'bed Cühenî, Geylân Dimeskî ve Yûnus Esrârî gibi kişiler ilâhî kader anlayışına karşı çıkarak Kaderiyye mezhebinin doğmasına öncülük etmişlerdir. Daha sonra görüş ayrılıkları artmış ve kible ehli birçok fırkaya bölünmüştür. Büyük İslâm fırkaları sekiz tanedir: Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe, Nâciyye'dir.

Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı

Mu'tezile'nin kurucusu Hasan Basrî'nin öğrencilerinden Vâsıl bin Atâ'dır. Bir gün Hasan Basrî'nin meclisinde büyük günah işleyen kimsenin durumu sorulmuştur. Haricîler bu kişiyi kâfir sayarken, Mürcie günahın imana zarar vermeyeceğini savunuyordu. Hasan Basrî cevap vermeyi düşünürken Vâsıl bin Atâ söz alarak büyük günah işleyen ne tam mümin ne de kâfir olduğunu, iman ile küfür arasında bir makamda bulunduğunu söylemiştir. Ardından meclisten ayrılarak mescidin bir köşesinde kendi görüşünü anlatmaya başlamıştır. Hasan Basrî bunun üzerine, "Vâsıl bizden ayrıldı." anlamındaki sözünü söylemiş, bu sebeple Vâsıl'ın görüşünü benimseyenlere Mu'tezile adı verilmiştir. Mu'tezile mensupları; Allah'ın zatına ezeli sıfatların eklenemeyeceğini savunmuşlardır. Kur'an'ın sonradan yaratıldığını kabul etmişlerdir. Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söylemişlerdir. İyilik ve kötülüğün akıl yoluyla bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Allah'ın iyilik yapanı ödüllendirmesinin, büyük günah işleyeni ise cezalandırmasının gerekli olduğunu savunmuşlardır. Büyük günah işleyenin iman ile küfür arasında bir makamda bulunduğunu kabul etmişlerdir.

Mu'tezile'nin Başlıca Kolları

Vâsiliyye

Vâsıl bin Atâ'nın görüşlerini benimseyen topluluktur. Felsefe eserlerinden etkilenecek Allah'ın bütün sıfatlarını ilim ve kudret sıfatlarına indirgemişlerdir. İnsan fiillerinin tamamen kula ait olduğunu savunmuşlar, kötülüğün Allah'a nispet edilemeyeceğini söylemişler ve menzile beyne'l-menzeleteyn anlayışını benimsemişlerdir.

Cübbâiyye Ebû Ali el-Cübbâî'nin görüşlerini takip edenlerdir. Büyük günah işleyeninin mümin de kâfir de olmadığını, tevbe etmeden ölmesi hâlinde ebedî cehennemde kalacağını ileri sürmüşlerdir. Evliyaların kerametini kabul etmemişler ve bazı kelâm meselelerinde farklı görüşler savunmuşlardır.

Huzeyliyye Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'a bağlı olan bu grup, Allah'ın takdirlerinin sonsuz olduğunu savunmuş; cennet ve cehennem ehlinin hareketlerinin bir süre sonra sona ereceğini ve sürekli bir sükûnet hâlinin başlayacağını ileri sürmüştür.

Nazzâmiyye İbrâhim bin Seyyar en-Nazzâm'ın görüşlerini benimseyen bu grup, Allah'ın kulları için uygun olmayan işleri yapmayacağını ve ahirette verilecek mükâfat ile cezaların miktarı konusunda farklı görüşler ortaya koymuştur.

Hâitiyye İbn Hâit'in görüşlerini benimseyen bu grup, âlemin yaratılışı konusunda diğer Mu'tezile kollarından farklı düşünceler ileri sürmüştür.

Câhiziyye Câhiz'in görüşlerini benimseyen bu grup, felsefeden etkilenmiş; varlıkların farklı tabiatlara sahip olduğunu, cevherlerin kalıcı, arazların ise değişken olduğunu savunmuştur.

Mu'tezile İçindeki Diğer Görüşler

Mu'tezile'nin bazı mensupları, kâfir ve müşriklerin cennet veya cehenneme girmeyip toprak olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Bazıları Şîî anlayışlara yönelmiş, bazıları ise tenâsüh gibi İslâm inancına aykırı görüşleri benimsemiştir. Şîa, büyük İslâm fırkalarından biri olup zamanla yirmi iki kola ayrılmıştır. Eski Şîî anlayışı üç ana grupta toplanmıştır. Bunlar Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye'dir. Gulât, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında aşırı görüşler ileri süren toplulukların genel adıdır. Bu grup zamanla birçok fırkaya ayrılmıştır.

Sebeiyye İlk fırka Sebeiyye 'dir. Bu fırkanın mensupları, Yahudilikten İslâm'a geçtiği rivayet edilen Abdullah bin Sebe'ye bağlanmıştır. Daha sonra Kâmilîyye, Beyânîyye, Muğîriyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Gurâbiyye, Mufavviza ve başka birçok fırka ortaya çıkmıştır. Her biri imamet ve Hz. Ali hakkında farklı görüşler ileri sürmüştür.

İsmâiliyye İsmâiliyye, Ca'fer Sâdık'ın büyük oğlu İsmail'in imam olduğuna inanan topluluktur. Kur'ân'ın zahirî anlamından çok bâtinî anlamlarını esas aldıkları için Bâtîniyye adıyla da anılmışlardır. Bu mezhebi ilk yayan kişinin Karmat olduğu kabul edildiğinden Karamita adı da verilmiştir. Bu topluluğun bir kısmı Azerbaycan'da Bâbek-i Hürremî'nin yanında yer almış, Bâbek'in kırmızı elbiseler giymesi sebebiyle Muhammere adıyla da tanınmışlardır. İsmâiliyye ayrıca Seb'iyye adıyla da bilinmiştir. Çünkü peygamberlik görevini üstlenen yedi büyük nâtıkın sırasıyla Âdem, Nûh, İbrahim, Mûsâ, İsâ, Hz. Muhammed ve Mehdi olduğuna inanmışlardır.

Havâric Havâric, büyük İslâm fırkalarının üçüncüsüdür. Sıffîn Savaşı'ndan sonra hakem olayını kabul etmeyerek Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan kimseler tarafından oluşturulmuştur. Bu topluluk zamanla birçok kola ayrılmıştır. Onlardan Mahkeme fırkası, hakem olayını kabul eden Hz. Ali ve onun tarafını hatalı görmüştür. Çoğu sahabeyi ve büyük günah işleyen Müslümanları tekfir etmişlerdir.

Ezârika Ezârika, Hz. Ali'nin hakem olayını kabul etmekle küfre düştüğünü ileri sürmüştür. Büyük günah işleyenleri kâfir saymış, zina eden kimse hakkında recm cezasını kabul etmemiştir.

Sufriyye Sufriyye, recm cezası konusunda Ezârika'ya muhalefet etmiş, diğer birçok konuda ise Haricî görüşlerini sürdürmüştür.

İbâdiyye Abdullah bin İbâd'a bağlı olan bu grup, kendilerine muhalif olan kible ehlinin müşrik değil fakat kâfir olduğunu söylemiştir.İslâm ülkelerinde yaşayan diğer Müslümanların can ve mallarını tamamen helâl görmemiş, büyük günah işleyeninin mümin sayılamayacağını, fakat Allah'ın birliğini inkâr etmiş kişi gibi de değerlendirilemeyeceğini savunmuştur.İbâdiyye daha sonra dört kola ayrılmıştır. İbâdiyye içerisinde çıkan Yezîdiyye, büyük veya küçük bütün günahları şirk saymıştır.

Acârîde Acârîde de zamanla birçok kola ayrılmıştır.Bu grubun bir kısmı Mu'tezile gibi kaderi inkâr etmiş, Allah'ın yalnızca hayrı dilediğini, kötülüğü dilemediğini söylemiştir.Başka bir kısmı ise kader konusunda farklı görüşler ileri sürmüş, bazıları kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmiş, bazıları ise cebri benimsemiştir.

Mürcie Mürcie, büyük İslâm fırkalarının dördüncüsüdür. Bu mezhebe göre iman esas olup ameller ikinci plandadır. Mümin, imanını koruduğu sürece işlediği günahlar ona zarar vermez. Allah'ı bilmek, O'na inanmak ve gönülden sevmek imanın temelidir. İbadetleri terk etmek veya günah işlemek kişiyi

dinden çıkarmaz. Bu görüşü desteklemek amacıyla İblis'in Allah'ı bildiği hâlde kibri sebebiyle kâfir olduğu örneği verilmiştir. Mürcie mensuplarından bazıları daha ileri giderek Allah'a cisim isnat eden görüşler de ortaya koymuştur.

Neccâriyye Neccâriyye, kulların fiilleri konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında orta bir yol izlemeye çalışmıştır. Allah'ın kıyamet günü görülemeyeceğini ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunarak bu konularda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmıştır. İnsan fiillerinde kulun kazanmasını kabul etmiş, ancak fiilin yaratılmasını Allah'a nispet etmiştir.

Cebriyye Cebriyye, Cehm bin Safvân'ın görüşlerini benimseyen topluluktur. Onlara göre insanın fiillerinde hiçbir iradesi ve kudreti yoktur. İnsan, yaptığı işlerde tamamen mecburdur. Cennet ve cehennem bir gün sona ereceğini, sonunda yalnızca Allah'ın kalacağını söylemişlerdir. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu ve Allah'ın ahirette görülemeyeceği görüşlerinde de Mu'tezile ile aynı düşüncüyü paylaşmışlardır.

Müşebbihe Müşebbihe, Allah'ı yaratılmışlara benzeten toplulukların genel adıdır. Bu mezhebe bağlı bazı gruplar Allah'ın hareket ettiğini, yer değiştirdiğini veya cisim olduğunu ileri sürmüşlerdir. Haşviyye mensupları Allah'ın cisim olduğunu, ancak diğer cisimlere benzemediğini söylemiştir. Muhammed bin Kirâm'a bağlı olan Kirâmiyye ise Allah'ın arş üzerinde bulunduğunu savunmuştur.

Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaat Müellife göre yukarıda anlatılan fırkaların tamamı sapkın fırkalardır. Kurtuluşa eren topluluk ise Hz. Peygamber ve sahabenin yolunu takip eden Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tır. Ehl-i Sünnet'e göre; Âlem sonradan yaratılmıştır. Allah ezelî ve ebedîdir. Allah'ın ilim, kudret ve diğer kemâl sıfatları vardır. Allah hiçbir şeye benzemez. Mekândan, zamandan ve cisim olmaktan münezzehtir. Müminler ahirette Allah'ı görecekler. Allah'ın dilemesi dışında hiçbir şey meydana gelmez. Sevap Allah'ın lütfu, azap ise adaletidir. Cennet ve cehennem yaratılmış olup ebedîdir. Şefaattir. Büyük günah işleyen kimse, dinin kesin hükümlerini inkâr etmediği sürece tekfir edilmez. Kelâm ilmi de Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı tartışmaları sırasında ortaya çıkmış, bu ilimle uğraşanlara Mütakellim adı verilmiştir.

Vâsıl bin Atâ Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılarak İ'tizâl mezhebi üzere ders vermeye başlamış olsa da ilk dönemlerde İ'tizâl'in esasları henüz tam anlamıyla belirlenmiş değildi. İ'tizâl anlayışının usul ve kuralları zaman içerisinde Mu'tezile'nin önde gelen âlimleri tarafından geliştirilmiş ve sistemli hâle getirilmiştir.

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Mu'tezile'nin önemli şeyhlerinden biri olarak tanınmıştır. İ'tizâl mezhebine ilişkin bilgileri Vâsıl bin Atâ'nın bazı öğrencilerinden öğrenmiştir. Özellikle cedel, yani karşılıklı tartışma ve delillerle görüş savunma konusunda oldukça yetenekli olduğu belirtilmiştir. Sağlam deliller kullanarak karşısındaki kişiyi susturabilecek derecede güçlü bir tartışmacı olarak tanınmıştır. Sofistlerden Sâlih bin Abdullah'ın oğlu vefat etmiş ve Sâlih oğlunun ölümünden dolayı büyük bir üzüntüye kapılmıştır. Çok fazla feryat edip ağlamıştır. Ebü'l-Hüzeyl onun bu hâlini görünce, oğlunun insanlar arasında yaşayan sıradan bir insan olduğunu belirterek bu derece feryat etmesinin sebebini anlayamadığını söylemiştir. Sâlih ise aslında oğlunun ölümünden dolayı değil, başka bir sebeple üzüldüğünü belirtmiştir. Oğlunun, kendisinin yazdığı Kitâb-ı Şükûk adlı kitabı okuyamadan ölmesine üzüldüğünü söylemiştir. Ona göre kitabı okuyan kişi, gerçekten meydana gelmiş bir olay hakkında onun gerçekleşmemiş olabileceğinden şüphe duyacak; gerçekleşmemiş bir olay hakkında ise onun meydana gelmiş olabileceğini düşünecekti.

Yahyâ bin Hâlid'in Meclisi Ebü'l-Hüzeyl'in ilmî tartışmalardaki yeteneğini gösteren başka bir olay da Hârûn Reşîd'in veziri Yahyâ bin Hâlid'in düzenlediği bir meclisle ilgili olarak aktarılmıştır. Bir gün Yahyâ bin Hâlid'in Mekke'deki meclisinde yaklaşık on mütakellim bir araya gelmiştir. Burada ilmî ve edebî konular üzerine sohbet ve tartışmalar yapılmıştır. Ebü'l-Hüzeyl de bu meclise katılmıştır. Çok sayıda mütakellimin bulunduğu bu ortamda dilinin düzgünlüğü, sözlerinin açıklığı ve ifade gücüyle dikkat çekmiştir. Böylece yalnızca aklî delilleri kullanma konusunda değil, düşüncelerini açık ve etkili biçimde ifade etme konusunda da yetenekli olduğunu göstermiştir. Yüze yakın bir yaşa ulaştığı ve 226 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.

Nazzâm Aynı dönemin önemli mütakellimlerinden biri de Nazzâm olmuştur. Nazzâm, felsefe kitaplarını incelemiş ve filozofların düşüncelerini öğrenmiştir. Daha sonra felsefî düşüncelerle Mu'tezile'nin görüşlerini bir araya getirerek İ'tizâl mezhebini aklî ve felsefî delillerle savunmuştur. Bu nedenle Mu'tezile içerisinde felsefî düşüncenin etkisinin artmasında önemli isimlerden biri hâline gelmiştir.

Câhiz Nazzâm'ın öğrencileri arasında meşhur edebiyatçı ve düşünür Câhiz de bulunmuştur. Câhiz, özellikle güçlü anlatımı ve belâgatiyle tanınmıştır. Felsefî meseleleri etkili ve güzel ifadelerle açıklamış, bu yöntemle İ'tizâl mezhebini savunmuştur. Kitapta Câhiz'in doksana yakın bir yaşa ulaştığı ve 255 yılında öldüğü belirtilmiştir.

Aynı yıl Müşebbihe imamlarından Muhammed bin Kirâm-ı Sicistânî'nin de Suriye'de vefat ettiği aktarılmıştır.

Abbâsîler Döneminde Mu'tezile Abbâsî halifelerinden bazıları Mu'tezile mezhebini benimsemiştir. Özellikle Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşü devlet tarafından desteklenmeye başlanmıştır. Bu görüşe karşı çıkan fakihler ve âlimler üzerinde ciddi baskılar kurulmuştur. Ahmed bin Hanbel'in bu sebeple büyük eziyetlere maruz kalmıştır. Daha sonra Abbâsî Halifesi Mutevekkil, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunanlara karşı çıkmıştır. Hadis ilminin öğrenilmesini desteklemiş ve hadis okutmak üzere hocalar görevlendirmiştir. Bunun sonucunda halk hadis-i şerif öğrenmeye daha fazla yönelmiş ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayışına olan ilgi yeniden artmıştır. Bununla birlikte Mu'tezile mensupları kendi görüşlerinden vazgeçmemiş ve inançlarını savunmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Mu'tezile'nin önemli isimlerinden biri olan Ebû Ali Cübbâî kelâm dersleri vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden biri ileride Mu'tezile'nin en önemli rakiplerinden biri olacak olan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî olmuştur.

Üç Kardeş Meselesi İmam Eş'arî bir gün hocası Cübbâî'ye üç kardeşin durumunu sormuştur. Bu kardeşlerden birincisi hayatını ibadet ve iyiliklerle geçirmiş, ikincisi günahlar içerisinde yaşamış, üçüncüsü ise henüz ergenlik çağına ulaşmadan ölmüştür. Eş'arî, bu üç kişinin ahiretteki durumunun ne olacağını sormuştur. Cübbâî, birinci kardeşin cennete gireceğini, ikinci kardeşin cehennemde cezalandırılacağını, çocuk yaşta ölen üçüncü kardeşin ise ne sevap ne de azap göreceğini söylemiştir. Bunun üzerine Eş'arî, çocuk yaşta ölen üçüncü kardeşin Allah'a: "Ey Rabbim! Beni yaşatsaydın, ben de salih kardeşim gibi iman edip ibadet ederek cennete girebilirdim." demesi hâlinde Allah'ın ona ne cevap vereceğini sormuştur. Cübbâî, Allah'ın ona yaşayacak olsaydı sapacağını, günah işleyeceğini ve cehenneme gireceğini bildiği için onu küçük yaşta öldürdüğünü söyleyeceğini belirtmiştir. Eş'arî bunun üzerine ikinci kardeşin şöyle itiraz edebileceğini söylemiştir: "Öyleyse beni neden küçükken öldürmedin? Ben de günah işlemeyip cehenneme girmeseydim." Bu soru karşısında Cübbâî'nin cevap veremediği anlatılmıştır. Eş'arî, hocasının mezhebini terk ederek selef-i sâlihînin mezhebi olan hak yolunu tutmuştur.

Eş'arî ile Cübbâî Arasındaki Mücadele Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılması üzerine kendisiyle eski hocası Cübbâî arasındaki tartışmalar daha da artmıştır. Cübbâî bir gün büyük bir vaaz ve sohbet meclisi düzenlemiştir. Çok sayıda insan bu toplantıya katılmıştır. Eş'arî de toplantının yapıldığı yere gitmiş, ancak Cübbâî'nin doğrudan göremeyeceği bir yerde oturmuştur. Orada bulunan kadınlardan birine Cübbâî'ye sorması için bir mesele öğretmiştir. Kadın soruyu sormuş ve Cübbâî cevap vermiştir. Bunun ardından Eş'arî kadına ikinci bir soru daha öğretmiştir. Kadın ikinci soruyu sorunca Cübbâî cevap vermekte zorlanmıştır. Eş'arî'nin orada bulunduğunu görünce soruların kaynağını anlamıştır. Eş'arî bundan sonra İ'tizâl esaslarını eleştirmek ve kendi kabul ettiği Ehl-i Sünnet anlayışını güçlendirmek için çalışmalarını sürdürmüştür. Onun görüşlerini benimseyenlere daha sonra Eşâire denilmiştir.

İmam Eş'arî'nin Cübbâ'yyeden Ayrılması Eş'arî ayrılışını halka açık biçimde ilan etmiştir. Bir gün mescitte kürsüye çıkarak kendisini tanıtmış ve daha önce Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu, Allah'ın gözlerle görülemeyeceğini ve kötü fiillerin insan tarafından meydana getirildiğini savunduğunu söylemiştir. Ardından bu görüşlerinden vazgeçtiğini açıklamış ve Mu'tezile'ye karşı mücadele edeceğini ilan etmiştir. Böylece Eş'arî, uzun süre içerisinde bulunduğu Mu'tezile geleneğinden ayrılarak onun en önemli eleştirmenlerinden biri hâline gelmiştir. Ebû Ali Cübbâî 303 yılında vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Ebû Hâşim geçmiştir. Ebû Hâşim bazı meselelerde babasının görüşlerine karşı çıkmıştır. Onun görüşlerini benimseyenlere Behşemiyye adı verilmiştir. Ebû Hâşim de 321 yılında vefat etmiştir.

Fakihlerin Kelâm İlmine Yaklaşımı İmam Şâfiî, kelâm ilmiyle uğraşmayı uygun görmemiş ve bu ilme karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Diğer fakihler de kelâm ilmiyle uğraşılmasını yasaklamaya veya bundan uzak durmaya çalışmışlardır. Bunun önemli sebeplerinden biri, Mu'tezile'nin kendi görüşlerini savunurken kelâm meselelerini felsefî düşüncelerle birleştirmesi olmuştur. Ehl-i Sünnet kelâmcıları da Mu'tezile'ye cevap verebilmek amacıyla akfî ve felsefî tartışmalara girmiştir. Bunun sonucunda fakihlerin bir kısmı yalnızca Mu'tezile'ye değil, genel olarak kelâm ilmiyle uğraşan mütekellimlere karşı mesafeli davranmıştır. Hadis âlimleri de genel olarak kelâm tartışmalarından uzak durmayı tercih etmişlerdir.

Hâris bin Esed el-Muhâsibî Hâris el-Muhâsibî, zühd ve takvasıyla tanınan bir kişi olmuştur. Ahmed bin Hanbel de takva sahibi kimseleri sevmesine rağmen Hâris'in kelâm ilmiyle uğraşmasını doğru bulmamıştır. Bu nedenle onunla olan dostluğunu ve görüşmesini kesmiştir. Böylece müellif, kelâm

ilminin zaman içerisinde yalnızca farklı mezhepler arasında tartışma konusu olmadığını; fakihler, muhaddisler ve mütekellimler arasında ilim ve yöntem bakımından önemli bir ayrışmaya da yol açtığını anlatmıştır. Hâris el-Muhâsibî vefat ettiğinde, Bağdat'taki Hanbelîlerin büyük kısmı cenazesine katılmamış ve cenazesi yalnızca dört kişi tarafından kaldırılmıştır. Hanbelîler hadis rivayetlerine büyük önem vermiş, aklî yöntemleri kullanan kelâm âlimlerine karşı sert tavır almıştır. Zamanla Hanbelîler arasında aşırı görüşleri benimseyen Gulat-ı Hanbeliyye ortaya çıkmıştır. Bu grup, Allah'a insan uzuvları isnat etmiş, teşbih anlayışını benimsemiş ve mezhep taassubunu ileri seviyeye taşımıştır.

Bağdat'ta Gulat-ı Hanbeliyye Gulat-ı Hanbeliyye, Bağdat'ta güç kazandıkça halk üzerinde baskı kurmuştur. Evleri basarak içki bulduklarında dökmüş, şarkıcıları dövmüş, çalgı aletlerini kırmış ve alışverişlere müdahale etmiştir. Sokakta kadınlarla yürüyen erkekleri sorgulamış, cevap vermeyenleri döverek görevlilere teslim etmiş ve haklarında suç isnadında bulunmuştur. Bu olaylar halkı rahatsız edince devlet Hanbelîlerin toplanmasını yasaklamış, ancak alınan tedbirler fitnenin büyümesini engelleyememiştir. Halife Râzî Billâh, Hanbelîlere hitaben yayımladığı fermanla onların Allah'a insanî özellikler isnat ettiklerini, peygamber ailesine saygısızlık ettiklerini, Müslümanları dine davet ettiklerini ve kabir ziyaretlerini yanlış değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu inançlardan vazgeçmemeleri hâlinde ağır cezalara çarptırılacaklarını bildirmiştir.

İmam Eş'arî'nin Vefatı İmam Eş'arî, Mu'tezile, Râfıza, Cebriyye, Hâriciler, Müşebbihe ve diğer fırkalara karşı birçok eser kaleme almıştır. Şâfiîler itikatta onun görüşlerini benimsediğinden dolayı Gulat-ı Hanbeliyye'nin en büyük muhaliflerinden biri olmuştur. İmam Eş'arî, 330 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Mesra'atü'z-Zevâyâ denilen yere defnedilmiştir. Gulat-ı Hanbeliyye birkaç kez mezarını açarak yakmaya teşebbüs etmiş, ancak devlet buna engel olmuştur. Daha sonra mezarının yeri gizlenmiştir.

İmam Kerhî Hanefî fakihlerinden İmam Kerhî, ibadet ve zühd sahibi bir âlim olarak tanınmıştır. Fıkıhta Hanefî, itikatta ise Mu'tezilî görüşleri benimsemiş, Müşebbihe'ye karşı eserler vermiştir. Bu sebeple Gulat-ı Hanbeliyye tarafından sevilmemiştir. 340 yılında vefat etmiştir. O sırada Şifî Büveyhoğulları Irak'ı ele geçirince Şifîlik bölgede yaygınlık kazanmıştır. Aynı dönemde Necid'de Karmatîler hüküm sürmüştü, Büveyhoğulları ile aralarında sınır anlaşmazlıkları yaşanmış ve savaşlar meydana gelmiştir. Afrika'da ise İsmailiyye mezhebini benimseyen devletler ortaya çıkmıştır.

Eş'arî Âlimlerinin Faaliyetleri Eş'arî âlimleri sapkın kabul edilen fırkalara karşı mücadele etmiş ve Eş'arîliği yaymaya çalışmıştır. Bu dönemin en önemli isimlerinden biri Kadî Ebû Bekir el-Bâkîllânî olmuş, Bağdat'ta Eş'arî mezhebini öğretmiş ve devlet adamları tarafından saygı görmüştür. Mu'tezile âlimleri de özellikle Bâtînî görüşlere karşı eserler yazmıştır. Ebû'l-Hasan el-Basrî kelâm ve fıkıh usulünde önemli çalışmalar yapmış ve dönemin önde gelen Mu'tezile âlimlerinden biri olmuştur. İbn Fûrek, Nîşâbur'da Eş'arîliği savunmuş, özellikle Kerrâmiyye mezhebine karşı eserler yazmıştır. Ebû İshak İsfereyînî ise hem fakih hem kelâm âlimi olarak tanınmış, Şâfiî fıkıhını ve Eş'arî kelâmını öğretmiş, bid'at ehline karşı birçok eser kaleme almıştır.

Kelâm İlminin Felsefeyle İlişkisi Mu'tezile, kendi görüşlerini aklî delillerle savunmak amacıyla felsefî yöntemlerden yararlanmışlardır. Bunun üzerine Ehl-i sünnet kelâmcıları da onlara cevap verebilmek için mantık ve hikmetle ilgili bazı konuları öğrenmek zorunda kalmıştır. Başlangıçta bazı fakihler bu tür felsefî ve mantıkî meselelerin öğrenilmesine karşı çıkmıştır. Ancak daha sonra bunların mezhebi savunmak amacıyla kullanılabileceği düşünülmüş ve özellikle mantık ilminin öğrenilmesine daha olumlu yaklaşmışlardır. Bunun sonucunda sonraki dönem kelâm kitaplarında felsefî ve hikemî meseleler daha geniş yer tutmaya başlamıştır.

Önemli Âlimlerinin Vefatları Hicrî 403 yılında Ebû Bekir el-Bâkîllânî vefat etmiştir. Bir yıl sonra önemli bir Mu'tezile âlimi olan Kādî Ebû'l-Hasan bin Ali ölmüştür. Hicrî 406 yılında Şerîf Razî, aynı dönemlerde İbn Fûrek de vefat etmiştir. Hicrî 414 yılında Mu'tezile'nin en önemli âlimlerinden Kādî Abdülcebbâr, doksan yaşını aşmışken vefat etmiştir. Hicrî 418 yılında ise Şâfiî ve Eş'arî geleneğinin önemli temsilcilerinden Ebû İshak İsfereyînî hayatını kaybetmiştir.

Gazneli Mahmud'un Rey'i Ele Geçirmesi Büveyhoğulları'nın gücünü kaybetmesi üzerine Gazneli Mahmud Hicrî 420 yılında Rey üzerine yürümüş ve şehri ele geçirmiştir. Gazneli Mahmud, Bâtînîlerden birçok kişiyi cezalandırmış, Mu'tezile mensuplarını Horasan'a sürmüş ve Mu'tezile ile felsefeye ait kitapları yaktırmıştır. Diğer ilimlere ait çok sayıda kitabı ise almıştır. Bu gelişmeler sonucunda Büveyhoğulları'nın Rey ve çevresindeki hâkimiyeti sona ermiştir. Büveyhoğulları'nın güç kaybetmesiyle Irak'taki Şifî nüfuzu da gerilemeye başlamıştır. Doğuda Mâverâünnehir hanları ve Gazneli sultanlarının Sünnî olması nedeniyle Şifîlik güçlü bir destek bulamamıştır. Daha sonra Selçuklu Devleti'nin büyük bir siyasi güç hâline gelmesi ve Selçukluların Sünnîliği desteklemesi, Şifî nüfuzunun daha da gerilemesine yol açmıştır.

Kadın Âlimler Siyasi ve mezhebî mücadelelere rağmen ilmî faaliyetler devam etmiştir. Çeşitli ilimlerde çok sayıda âlim yetişmiştir. Bu dönemde kadınlar arasında da önemli âlimler bulunmaktadır. Kadınlar erkeklerle birlikte derslere katılmış, bazı kadın âlimler bizzat ders vermiştir. Erkek âlimlerin kadın hocalardan icazet aldığı örnekler de bulunmaktadır. Kerîme Hatun, dönemin önemli muhaddislerinden biri olarak tanıtılmaktadır. Hicrî 463 yılında Mekke'de vefat etmiş ve Sahih-i Buhârî'nin rivayetinde önemli bir konuma ulaşmıştır. Fâtîma bint Ali ise muhaddisliği yanında hat sanatındaki üstünlüğüyle tanınmıştır.

Nizâmülmülk Alparslan'ın büyük veziri Nizâmülmülk, devlet yönetimindeki başarısının yanında ilme ve âlimlere verdiği önemle tanıtılmaktadır. Selçuklu Devleti'nin güçlenmesine katkıda bulunmuş, âlimlere büyük saygı göstermiştir. Nizâmülmülk özellikle medreseler kurarak ilim hayatının gelişmesini desteklemiştir. Nizâmiye Medreseleri bu politikanın en önemli kurumları hâline gelmiştir. Ebû'l-Meâî el-Cüveynî, önce babasından ve daha sonra döneminin diğer büyük âlimlerinden eğitim almıştır. Bilgisini geliştirdikten sonra Hicaz'a gitmiş ve yaklaşık dört yıl Mekke ile Medine'de ders ve fetva vermiştir. Mekke ve Medine'deki faaliyetleri nedeniyle kendisine İmâmü'l-Haremeyn, yani "iki Harem'in imamı" unvanı verilmiştir. Daha sonra Nîşâbur'a dönmüş ve Nizâmülmülk onun için Nizâmiye Medresesi yaptırmıştır. Cüveynî burada ders vermiştir. Usûl, fûrû ve edebiyat alanlarında önemli bir âlim olarak tanınmıştır. Başlangıçta herhangi bir mezhebi taklit etmeyen mutlak müctehit olduğu görüşünü savunmuş, daha sonra mutlak içtihat döneminin sona erdiğini düşünerek Şâfiî mezhebini takip etmiştir.

Melikşah Dönemi Alparslan'ın ardından oğlu Melikşah hükümdar olmuş ve Nizâmülmülk'ü vezirlik görevinde bırakmıştır. Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin en güçlü dönemlerinden biri olmuştur. Nizâmülmülk devlet işleriyle ilgilenirken ilmî faaliyetlere de büyük önem vermiştir. Bağdat'ta meşhur Nizâmiye Medresesi'ni yaptırmış ve müderrisliğine Ebû İshak-ı Şîrâzî'yi getirmiştir. Ebû İshak-ı Şîrâzî, Şâfiî fakihlerinin önde gelenlerinden biri olarak tanınmıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve eserler yazmıştır. Şöhreti geniş bir coğrafyaya yayıldığı için seyahat ettiği yerlerde halk tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Âlimler ve öğrenciler kendisini karşılamaya çıkmış, halk ona duyduğu saygıyı çeşitli şekillerde göstermiştir. Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından da büyük saygıyla karşılanmış ve talepleri yerine getirilmiştir. Nizâmülmülk'ün meclisinde Ebû İshak eş-Şîrâzî ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî arasında meşhur bir ilmî tartışma gerçekleştirilmiştir. Tartışmanın sonunda iki âlim birbirini takdir etmiştir. Ebû İshak'ın Cüveynî'ye hitaben onun ilmî değerini öven sözler söylediği aktarılmaktadır. Ebû İshak eş-Şîrâzî Hicrî 476, İmâmü'l-Haremeyn ise Hicrî 478 yılında vefat etmiştir.

İmam Gazâlî'nin Eğitim Yılları İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencileri arasında en fazla öne çıkan isimlerden biri Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî olmuştur. Gazâlî ilk olarak Tûs'ta eğitim görmüş, daha sonra Nîşâbur'a giderek İmâmü'l-Haremeyn'in derslerine katılmıştır. Büyük bir gayretle çalışmış ve kısa zamanda ilim çevrelerinde tanınmıştır. Henüz hocası hayattayken eser yazmaya başlamış ve hocasının takdirini kazanmıştır. Şöhret sahibi olmasına rağmen İmâmü'l-Haremeyn'in derslerine devam etmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in Hicrî 478 yılında vefat etmesinden sonra Gazâlî, Asker adı verilen yere giderek Nizâmülmülk ile görüşmüştür. Nizâmülmülk kendisine büyük saygı göstermiştir. Melikşah'ın çevresinde dönemin seçkin âlimleri bulunduğu için çeşitli ilmî toplantılar ve tartışmalar yapılmıştır. Gazâlî bu tartışmalara katılmış ve rakiplerine üstün gelerek şöhretini artırmıştır.

Gazâlî'nin Hakikati Aradığı Dört Grup Gazâlî'nin ilmî şöhreti geniş çevrelere yayılınca Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin müderrisliği kendisine verilmiştir. Hicrî 484 yılında Bağdat'a gelerek ders vermeye başlamıştır. Irak halkı kendisine büyük ilgi göstermiş ve Gazâlî'nin ilmî itibarı daha da artmıştır. Gazâlî, hakikate ulaşmak amacıyla dönemindeki farklı düşünce gruplarını incelemiştir. Metinde bunlar dört temel gruba ayrılmaktadır: Müteteklimler, akıl yürütme ve nazar yoluyla hakikati bulduklarını ileri sürmüştür. Bâtınîler, hakikatin masum bir imamdan öğrenilebileceğini savunmuştur. Filozoflar, mantık ve kesin delil yoluyla hakikate ulaştıklarını düşünmüştür. Sûfîler ise müşahade ve mükâşefe yoluyla hakikate ulaştıklarını ileri sürmüştür. Gazâlî bu dört yolu da incelemeye karar vermiş ve araştırmasına ilk olarak kelâm ilminden başlamıştır.

Gazâlî'nin Kelâm İlmîni İncelemesi Gazâlî, kelâm ilmini ayrıntılı biçimde incelemiş ve kelâm âlimlerinin eserlerini okumuştur. Kendisi de kelâm konusunda eserler yazmıştır. Kelâm ilminin temel amacının Ehl-i sünnet inancını bid'at ehlinin görüşlerinden korumak olduğunu belirtmiştir. Müteteklimler aklî ve naklî deliller kullanarak karşıt görüşleri cevaplandırmaya çalışmıştır. Ancak Gazâlî'ye göre kelâmcıların temel amacı çoğunlukla karşı tarafın görüşlerindeki çelişkileri göstermek ve onları kendi kabul ettikleri esaslar üzerinden susturmak olmuştur. Bu nedenle kelâm, belirli bir görevi yerine getirse de hakikati bütünüyle araştırmak bakımından yeterli görülmemiştir. Bunun üzerine Gazâlî incelemelerini felsefeye yöneltmiştir.

Gazâlî'nin Felsefeyi İncelemesi Gazâlî, filozofların görüşlerini değerlendirebilmek için önce felsefeyi ayrıntılı biçimde öğrenmiştir. Felsefî ilimler içerisinde matematik, geometri ve astronomiyi ayrı biçimde değerlendirmiştir. Bu ilimlerin dinî hükümlerle doğrudan olumlu veya olumsuz bir ilişkisi bulunmadığını

ve bunların delile dayanan ilimler olduğunu ifade etmiştir. Gazzâlî'ye göre matematik, geometri ve astronomide ortaya konulan bazı bilgiler açık delillere dayanmaktadır. Bu nedenle bu ilimlerde doğruluğu kesinleşmiş meselelerin yalnızca filozoflar tarafından savunulduğu gerekçesiyle reddedilmesi doğru değildir. Ancak bu durumun doğurabileceği bir tehlikeye dikkat çekmiştir. Bir kişi filozofların matematikteki kesin ve düzenli delillerini gördüğünde, onların diğer bütün alanlarda da aynı kesinliğe sahip olduklarını düşünebilir. Böylece filozofların din ve ilâhiyatla ilgili görüşlerini de matematikteki görüşleri kadar kesin zannedebilir.

Matematik ile İlâhiyat Arasındaki Fark Gazzâlî, bir kişinin belirli bir ilimde üstün olmasının bütün ilimlerde aynı seviyede olduğu anlamına gelmediğini belirtmiştir. Bir kişinin fıkıh veya kelâmda uzman olması onun tıp alanında da uzman olmasını gerektirmediği gibi, matematikte başarılı bir filozofun ilâhiyat konularındaki bütün görüşlerinin doğru olması da gerekmez. Bu nedenle her ilmin kendi delilleri ve uzmanlık alanı içerisinde değerlendirilmesi gerektiği aktarılmaktadır. Eski filozofların matematik konusundaki görüşlerinin kesin delillere dayandığı; ilâhiyat alanındaki görüşlerinin ise aynı kesinlik derecesine sahip olmadığı ifade edilmektedir. Gazzâlî'nin üzerinde durduğu mesele, matematikteki başarının filozofların bütün düşüncelerini doğru kabul etmek için yeterli olmamasıdır. Böylece matematik ve astronomide ortaya konulan kesin bilgiler ile filozofların metafizik ve din hakkındaki görüşleri birbirinden ayrılmaktadır.

Gazzâlî'nin Akıl İlimine Yaklaşımı Gazzâlî, felsefenin bütün alanlarının din açısından aynı şekilde değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre matematik, astronomi ve mantık gibi ilimlerin doğrudan dinle çatışan bir yönü bulunmamaktadır. Özellikle bazı cahil kimselerin, filozoflara ait olduğu gerekçesiyle ay ve güneş tutulması gibi bilimsel gerçekleri bile reddetmelerini yanlış bulmuştur. Çünkü kesin delillerle ortaya konulmuş bilimsel gerçeklerin din adına inkâr edilmesi, dine fayda sağlamak yerine zarar vermektedir. Bilimsel gerçeği bilen bir kişi, Müslümanların bunu din adına reddettiğini gördüğünde İslâm'ın kesin delillere karşı olduğunu düşünebilir. Bu nedenle Gazzâlî, matematik ve astronominin kendisini reddetmez. Ona göre problem, bu bilimlerin sonuçlarının dine aykırı biçimde yorumlanması durumunda ortaya çıkmaktadır.

Mantık İlimi Hakkındaki Görüşü Gazzâlî, mantığın da doğrudan dinle ilgili olmadığını belirtmiştir. Mantık; delillerin nasıl kurulacağını, öncüllerin nasıl düzenleneceğini, doğru tanımın nasıl yapılacağını ve sonuçların nasıl çıkarılacağını inceler. Bu nedenle mantığın kendisinin reddedilmesini gerekli görmemiştir. Ancak filozofların mantık konusunda çok sıkı kurallar ortaya koymalarına rağmen, özellikle ilâhiyat alanında aynı titizliği göstermediklerini ileri sürmüştür. Ona göre filozoflar mantıkta kesin delil ararken metafizik ve ilâhiyat meselelerinde zaman zaman bu şartlara uymamışlardır.

Tabiat Bilimleri Hakkındaki Görüşü Gazzâlî, tabiat bilimlerinin de bütünüyle reddedilmesini doğru bulmamıştır. Tabiat bilimleri; cisimleri, insan bedenini, gökyüzünü ve fiziksel olayları araştırmaktadır. Ancak onun temel düşüncesine göre tabiat bağımsız bir güç değildir. Güneş, ay, yıldızlar ve diğer varlıklar Allah'ın iradesine bağlıdır. Bunların kendi başlarına ve Allah'tan bağımsız şekilde etkide bulundukları kabul edilmemelidir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin itirazı tabiatın incelenmesine değil, tabiat olaylarının Allah'tan tamamen bağımsız sebeplerle gerçekleştiğinin ileri sürülmesine yöneliktir.

Filozoflarla Görüş Ayrılığı Gazzâlî'ye göre filozofların en fazla hata yaptığı alan ilâhiyattır. Filozofların matematik ve mantıkta kullandıkları kesin ispat yöntemlerini ilâhiyat alanında yeterince uygulayamadıklarını düşünmüştür. Bu nedenle metafizik meselelerde filozoflar arasında çok sayıda görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Özellikle Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ çizgisinden söz edilmektedir. Gazzâlî bu filozofların bazı metafizik görüşlerini ciddi biçimde eleştirmiştir. Bununla birlikte ilâhiyatçı filozofların aklî delillerle bazı önemli sonuçlara ulaştıklarını da tamamen reddetmemiştir. Gazzâlî, filozofların görüşlerini öğrenmiş, ardından hatalı gördüğü düşünceleri eleştirmiştir. Ancak sonunda yalnızca felsefenin insanı kesin hakikate ulaştırmak için yeterli olmadığı kanaatine varmıştır. Ona göre insan akli son derece önemli olmakla birlikte her şeyi tek başına kuşatabilecek güçte değildir. Böylece Gazzâlî'nin arayışı felsefeden başka düşünce ve inanç sistemlerine yönelmiştir.

Bâtınlık Mücadelesi Gazzâlî daha sonra Bâtınîyye mezhebini ayrıntılı biçimde araştırmıştır. Bâtınîlerin dinî hakikatlerin anlamının masum imamdan öğrenilmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini incelemiştir. Bunun için onların kitaplarını toplamış ve görüşlerini araştırmıştır. Gazzâlî'nin Bâtınîleri özellikle delil yetersizliği bakımından eleştirdiği görülmektedir. Onlara masum imamdan hangi bilgileri öğrendiklerini sorduğunu, fakat yeterli cevap alamadığını belirtmiştir. Bâtınîlerin açıklayamadıkları meseleleri "gâib imam"a havale etmelerini de eleştirmiştir. Böylece Gazzâlî, Bâtınîliğin de aradığı kesin bilgiye ulaştırmadığı sonucuna varmıştır.

Gazzâlî'nin Tasavvufa Yönelmesi Felsefe ve Bâtınlık incelemelerinden sonra Gazzâlî sûfîlerin yolunu araştırmaya başlamıştır. Bu amaçla başta Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb adlı eseri olmak

üzere Hâris el-Muhâsibî'nin eserlerini ve Cüneyd, Şiblî, Bâyezîd-i Bistâmî gibi önemli sûfîlerin görüşlerini incelemiştir. Başlangıçta tasavvuf hakkında kitaplardan öğrenilebilecek bilgileri edinmiştir. Fakat zamanla tasavvufun yalnızca okuyarak öğrenilecek bir ilim olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ona göre tasavvufun ileri aşaması; bilmekten çok yaşamak, hâl sahibi olmak, nefsi değiştirmek ve manevi tecrübeyi gerçekleştirmekle ilgilidir. Bu nedenle sûfîlerin yalnızca "söz ehli" değil, özellikle "hâl ehli" olduklarını düşünmeye başlamıştır. Gazzâlî'nin tasavvufa yönelmesi kolay gerçekleşmemiştir. Çünkü dönemin en önemli âlimlerinden biri hâline gelmiş, büyük bir şöhret ve itibara ulaşmıştır. Nizâmiye Medresesi'ndeki konumu ona önemli bir toplumsal statü sağlamıştır. Bu nedenle bir tarafta makam, şöhret ve ilmî itibar, diğer tarafta ise dünyadan uzaklaşarak tasavvuf hayatına yönelme arzusu arasında tereddüt yaşamıştır.

Bağdat'tan Ayrılması Gazzâlî sonunda dünyadan uzaklaşmaya karar vermiştir. 488 yılında Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerini kardeşine bırakmış, çocuklarını Bağdat'ta bırakarak şehirden ayrılmıştır. Görünüşte hac yolculuğuna çıktığını göstermiştir. Ancak asıl amacı inzivaya çekilmek olmuştur. Şam'a ulaştığında sûfî kıyafetleri giymiş ve Dimeşk Camii'nde inzivaya çekilmiştir. Burada ibadet, nefis terbiyesi, uzlet ve manevi hayatla meşgul olmuştur. Gazzâlî yaklaşık iki yıl Şam ve çevresinde uzlet hayatı yaşamıştır. Şam'da bulunduğu sırada meşhur eseri İhyâ-u Ulûm üzerinde çalıştığı ve Dimeşk Camii'nde bu eseri öğrettiği rivayet edilmektedir. Bu dönemde temel amacı dış dünyadaki makam ve tartışmalardan uzaklaşıp kendi nefsinin terbiye etmek olmuştur. Şam'daki inziva döneminden sonra Gazzâlî Kudüs'e gitmiş, burada kutsal yerleri ziyaret etmiştir. Bir süre Mısır taraflarına gittiği ve İskenderiye'de kaldığının rivayet edildiği de belirtilmektedir. Daha sonra Hicaz'a giderek hac ibadetini yerine getirmiş ve Medine'de Ravza-i Mutahhara'yı ziyaret etmiştir. Bu yolculuklarında da tasavvufî hayatını sürdürmüş ve nefsiyle mücadele etmeye devam etmiştir.

Yeniden İlim Hayatına Dönmesi Gazzâlî uzun süre uzlet hayatı yaşadıkdan sonra toplumda yanlış inançların arttığını düşünmüştür. Bunun üzerine 499 yılında uzlet hayatından çıkarak Nişabur'a gitmiş ve burada Nizâmiye Medresesi'nde yeniden ders vermeye başlamıştır. Ancak kendisine göre bu dönüş eski hayatına gerçek anlamda dönüş değildir. Çünkü önceki dönemde ilim öğretirken amaçları arasında makam ve itibar kazanmak olduğunu kabul etmektedir. Yeni dönemde ise öğrettiği ilmin insanı makamdaki ve şöhretten uzaklaştırmasını istediğini belirtmiştir. Böylece niyetinin değiştiğini ifade etmiştir. Gazzâlî'nin kendi hayatını iki döneme ayırmıştır. Önceki döneminde: İlim, şöhret ve makamla birlikte yürümektedir. Sonraki döneminde: İlim, nefsi düzeltmek, insanları ıslah etmek ve makam arzusundan kurtulmak için kullanılmaktadır. Bu nedenle Gazzâlî, görünüşte yeniden ders vermeye dönmüş olsa bile manevi bakımdan eski hâline dönmediğini söylemiştir. Gazzâlî hayatının sonraki döneminde de eserler yazmaya devam etmiştir. 505 yılında vefat etmiştir.

Ebü'l-Kâsım Muhammed Zemaşerî Zemaşerî özellikle belâgat ve dil ilimlerinde büyük bir âlim olarak tanıtılmıştır. Şöhretinin İslâm dünyasının farklı bölgelerine yayıldığı belirtilmektedir. En önemli eserlerinden biri Keşşâf adlı tefsiridir. Bu eser tefsir alanında önemli ve özgün bir çalışma olmuştur. Zemaşerî Mu'tezile mezhebine mensuptur ve bu kimliğini benimsemektedir. Doğduğu yer Zemaşer'dir. Bir süre Mekke'de yaşadığı için kendisine Cârullah denilmiştir. Bir ayağını kaybettiği ve tahta ayak kullandığı için kendisine Mahmûd-ı A'rec de denilir. 538 yılında Cürcâniye'de vefat etmiştir.

Muhammed Şehristânî Şehristânî dönemin önemli kelâm âlimlerinden biri olarak gösterilmiştir. Özellikle farklı dinleri ve mezhepleri ele aldığı Kitâb-ı Milal ve Nihal adlı eseriyle tanınmıştır. Bunun yanında kelâm alanında başka eserler de kaleme almıştır. 479 yılında doğduğu ve 548 yılında vefat ettiği belirtilmektedir.

Fahrü'n-nisâ Şehde bint-i Ebî Nasr Şehde yalnızca bir âlim değil, aynı zamanda döneminin önemli hat sanatçılarından biri olarak tanıtılmaktadır. Hat sanatında kendi çağında eşsiz olduğu ifade edilmektedir. Çeşitli büyük âlimlerden ders almış ve daha sonra kendisi de çok sayıda âlime ders vermiştir. Bu nedenle ilmî şöhreti geniş bir çevreye yayılmıştır. Yaklaşık yüz yaşına kadar yaşamış ve 574 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Babası Ebû Nasr Ahmed de edip ve şair olarak tanıtılmaktadır. Babası Bağdat'ta Şâfiîler için bir medrese, sûfîler için de bir hangâh yaptırmış ve bunlara vakıflar tahsis etmiştir. Bu yapılar zamanla ortadan kalkmış olsa da Şehde'nin ilmî şöhreti sayesinde ailesinin adı ilim tarihinde yaşamaya devam etmiştir.

Zeyneb Hatun Zeyneb Hatun, sûfîlerden Şî'rî adlı kişinin kızı olarak tanıtılmaktadır. Nişabur'da 524 yılında doğmuş, 615 yılında vefat etmiştir. Döneminin önemli âlimlerinden ders almış ve özellikle Zemaşerî gibi büyük âlimlerden icazet elde etmiştir. Kendisi yalnızca eğitim alan bir kişi olarak kalmamış, zamanla ders veren ve başka âlimlere icazet veren önemli bir ilim insanı hâline gelmiştir. İbn Hallikân da Zeyneb Hatun'un ilmî silsiledeki yerini özellikle belirtmiştir. Zeyneb Hatun'un Zemaşerî'den icazet aldığını, kendisinin de Zeyneb Hatun'dan icazetnamesinin bulunduğunu ifade etmiştir.

Fahreddin Râzî İmam Fahreddin Râzî, Şâfiî fakihlerinden ve Eş'arî kelâmcılarından biri olarak tanıtılmaktadır. 543 yılında Rey şehrinde doğmuştur. İlk eğitimini babasından almış, babasının ölümünden sonra döneminin önde gelen âlimlerinin derslerine devam etmiştir. Bilgisini geliştirmek amacıyla farklı şehirlere seyahat etmiştir. Özellikle kelâm ilmi ve aklî ilimlerde büyük bir otorite hâline gelmiştir. Bunun yanında tefsir ve başka ilimlerde de eserler vermiştir.

Eski kelâmcıların kullandıkları deliller Eski kelâmcılar Allah'ın varlığı, âlemin yaratılmışlığı ve diğer itikadî meseleleri savunabilmek için birtakım aklî deliller geliştirmişlerdir. Özellikle: Cisim ve araz, Cevher-i ferd, Boşluk, Maddenin ve formun durumu, Arazların devamlılığı, Âlemin sonradan yaratılmış olması gibi meseleleri kelâmî delillerin temeline yerleştirmişlerdir. Bu düşünce sisteminde âlemde bulunan varlıkların değişmesi ve hâdis özellikler taşıması, âlemin ezeli olmadığı ve yaratılmış olduğunun delili olarak kullanılmıştır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Bâkılânî ve Ebû İshak gibi eski kelâm âlimlerinin bir kısmı, dinî inançları ispatlamak amacıyla kullanılan delillere büyük önem vermiştir. Özellikle Bâkılânî, dinî inançların belirli deliller üzerine kurulduğunu düşündüğü için bu delillerin çürütülmesinin, bunların ispat ettiği inançları da tehlikeye sokacağını kabul etmiştir.

Eski kelâmcıların mantık ilmine karşı çıkması Eski kelâmcıların önemli bir kısmı mantık ilmine karşı olumsuz bir tavır göstermiştir. Bunun temel nedeni, Aristotelesçi mantığın kabul ettiği bazı ilkelerin geleneksel kelâmcıların kullandıkları delillerle uyuşmamasıdır. Mantığın kabul edilmesi durumunda eski kelâmın bazı öncüllerinin geçersiz hâle geleceğinden endişe edilmiştir. Bu öncüllerin geçersiz olması da dinî inançları ispatlamak için oluşturulan kelâmî delillerin zarar görmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle bazı eski kelâmcılar mantığı reddetmiş, hatta mantığın kabulünü bid'at veya küfre götürebilecek bir durum olarak görmüştür. Gazzâlî ise, matematik ve mantık gibi aklî ilimlerin bütünüyle reddedilmesinin doğru olmadığını savunmuştur. Mantık konusunda eserler yazarak mantığın dinî meselelerin açıklanmasında kullanılabileceğini göstermiştir. Böylece kelâm ilminde yeni bir dönem başlamıştır. Gazzâlî'den sonraki kelâmcılar, bir delilin yanlış olmasının mutlaka o delille savunulan inancın da yanlış olduğu anlamına gelmediğini kabul etmişlerdir.

Müteahhirîn kelâmının ortaya çıkması Gazzâlî'den sonra gelen kelâmcılar, eski kelâmcıların kullandıkları bazı yöntemleri terk etmişlerdir. Cevher-i ferd ve boşluk gibi eski kelâmın bazı temel öncüllerinin yerine daha güçlü gördükleri aklî delilleri kullanmaya başlamışlardır. Böylece mantık ile kelâm arasında yeni bir ilişki kurulmuştur. Mantığın bazı ilkelerinin eski kelâmcıların görüşleriyle uyuşmaması, doğrudan İslam akaidine aykırılık olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü kelâmcıların geliştirdiği yöntemlerle dinin temel inançları birbirinden ayrılmıştır. Bunun sonucunda mantık zamanla medreselerde bağımsız bir ilim olarak okutulmaya başlanmıştır. Gazzâlî'nin başlattığı bu yeni kelâm anlayışını en ileri noktaya taşıyan isimlerden biri Fahreddin Râzî olmuştur. Râzî, mantığı ayrıntılı biçimde kullanmış ve kelâm meselelerini aklî ve mantıkî yöntemlerle genişletmiştir. Râzî'nin eserleri büyük ilgi görmüş, onun eserlerinin yaygınlaşmasından sonra önceki kelâmcıların bazı kitaplarına olan ilginin azaldığı belirtilmiştir.

Fahreddin Râzî'nin yolculukları Râzî farklı ilimlerde kendisini geliştirdikten sonra Hârezm'e gitmiştir. Burada mezhep ve akaid meselelerinde tartışmalara katılmıştır. Ancak Hârezm halkının onun kelâm anlayışını benimsememesi nedeniyle bölgede sorun yaşamış ve oradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Mâverâünnehir'e gitmiş, burada da benzer tepkilerle karşılaşmıştır. Bunun üzerine doğduğu şehir olan Rey'e dönmüştür. Bununla birlikte ilmî şöhreti giderek yayılmıştır. Uzak bölgelerden insanlar kendisine gelerek hem ilim öğrenmiş hem de çeşitli meselelerdeki şüphelerini ona sormuştur. Râzî daha sonra Gûr hükümdarı Gıyâseddin'in yanına gitmiştir. Gıyâseddin kendisine büyük saygı göstermiş ve Herat'ta onun adına bir medrese yaptırmıştır. Râzî burada ders vermeye başlamıştır. Ders meclislerine farklı mezheplerden insanlar katılmıştır. Kendisine yöneltilen sorulara cevap vermesi ve ilmî otoritesi nedeniyle kendisine şeyhülislâm denilmiştir.

Görüş Ayrılıkları Râzî'nin Eş'arî olması nedeniyle Kerrâmiyye mezbebiyle ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Herat ve çevresinde Kerrâmiyye mensuplarının güçlü olması, Râzî'nin bu mezhebi eleştirmesi nedeniyle gerginliğe yol açmıştır. 595 yılında çeşitli mezheplerden âlimlerin katıldığı bir toplantıda Râzî ile Kerrâmiyye şeyhlerinden İbn-i Kudûh olarak bilinen Abdülmecid bin Ömer arasında tartışma çıkmıştır. Tartışma uzamış ve Râzî, İbn Kudûh'a sert ifadeler kullanmıştır. İbn Kudûh ise Kerrâmiyye mensupları arasında ilmi ve zühdü nedeniyle saygı gören bir kişi olduğundan bu olay büyük tepkiye neden olmuştur. İbn Kudûh daha sonra camide halka vaaz vermiştir. Konuşmasında kendilerinin Hz. Peygamber'den sahih biçimde aktarılan dinî bilgileri esas aldıklarını; Aristoteles, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi filozofların düşünceleriyle ilgilenmediklerini söylemiştir.

Fahreddin Râzî'nin son yılları İbn Kudûh, İslam'ı savunan bir şeyhe hakaret edilmesini eleştirmiş ve konuşması sırasında ağlamıştır. Kerrâmiyye mensupları da bundan etkilenmiştir. Bunun sonucunda şehirde ciddi bir toplumsal gerginlik meydana gelmiştir. Gıyâseddin olayları yatıştırmak için müdahale

etmiş ve sonunda Fahreddin Râzî'nin bölgeden ayrılması gündeme gelmiştir. Râzî bunun üzerine Herat'a dönmüştür. Râzî daha sonra Gıyâseddin'in kardeşi ve Gazne valisi olan Şehâbeddin'in yanına gitmiştir. Burada büyük saygı ve ikram görmüş, maddi bakımdan da güçlenmiştir. Ardından Horasan'a dönmüş ve Hârezmşah ile görüşmüştür. Hârezmşah'ın yanında da önemli bir konum elde etmiştir. 606 yılında vefat etmiştir.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ortaya çıkışı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Mu'tezile'ye karşı kelâm yöntemini kullanarak mücadele etmiştir. Ehl-i Sünnet içerisindeki bazı âlimler de onun ardından kelâm ilmiyle ilgilenmeye başlamışlardır. Böylece Sünnî kelâmcılar ayrı ve belirgin bir ilmî grup hâline gelmiştir. Özellikle Şâfiî âlimleri arasında bu yöntem yaygınlaşmıştır. Ebû İshak İsferyânî ve İmâm'ül-Haremeyn gibi önemli Şâfiî âlimleri Mu'tezile ve diğer fırkalarla kelâm yoluyla mücadele etmişlerdir. Bu sebeple zaman içerisinde Şâfiî fakihlerinin önemli bir kısmı itikatta Eş'arî olmuştur. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî hayatının önemli bölümünü farklı itikadî fırkalarla tartışmaya ayırmış ve bu konularda çok sayıda eser kaleme almıştır. Kendisinden sonra gelen Şâfiî âlimleri de onun yöntemini geliştirerek kelâm konusunda çok sayıda kısa ve ayrıntılı eser yazmışlardır. Böylece Eş'arî kelâm geleneği özellikle Şâfiî çevrelerde gelişmiştir.

İmam Mâtürîdî Mâtürîd, Semerkand köylerinden bir köydür. İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî bu köydendir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû Nasr İyâz'ın öğrencilerindendir. Ebû Nasr İyâz da Ebû Bekir Cürcânî'nin öğrencilerindendir. Ebû Bekir Cürcânî, Ebû Süleyman Cürcânî'nin dostudur. Ebû Süleyman Cürcânî ise Ebû Hanîfe'nin dostu olan İmam Muhammed bin Ebû'l-Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisidir. Bu bakımdan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin öğretim zinciri üç vasıta ile İmam Muhammed'e, onun vasıtasıyla da İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye ulaşmaktadır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî 323 yılında vefat etmiştir. Eş'arî imamlarının kelâm ilmine dair çok sayıda risale ve kitabı bulunmaktadır. Bu eserler İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmış ve geniş ölçüde tanınmıştır.

Fıkıh-ı Ekber Anadolu halkı genel olarak Mâtürîdî mezhebine mensup olmasına rağmen, Anadolu'da dahi kelâm ilmi konusunda Fahreddin Râzî ve Seyfeddin Âmidî'nin eserleri ile Şerh-i Muvâfakât ve Şerh-i Makâsid gibi büyük eserler daha fazla tanınmış ve okunmuştur. Ömer Neseffî'nin Metn ü Akâyidi ile Fıkıh-ı Ekber gibi bazı kısa eserler yaygınlık kazanmıştır. Özellikle Neseffî'nin Metn-i Akâid'i camilerde ve medreselerde düzenli dersler sırasında okutulmuş, ayrıca şerhiyle birlikte okunmuştur. Bu eserin meşhur şârihlerinden biri Sa'deddin Taftâzânî'dir. *Fıkıh-ı Ekber*'in yazarının doğrudan İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe olup olmadığı veya eserin onun öğrencilerinden biri tarafından yazılıp yazılmadığı âlimler arasında ihtilaf konusu olmuştur. O dönemde müctehitlerin kitap yazması uygun değildi. Görüşlerini öğrencilerine anlatır, öğrencileri de hocalarından duyduklarını kaydederdiler. Daha sonra bu kayıtlar kitap hâline getirilirdi. Bu sebeple Fıkıh-ı Ekber'in de Ebû Hanîfe'nin anlattığı görüşlerin öğrencileri tarafından kaydedilmesiyle meydana gelmiş olması mümkün görülmüştür.

Kader ve Cüz'î İrade Meselesi Mezhepler arasında meydana gelen ihtilafların en önemlilerinden biri, kelâm ilminin en ince meselelerinden olan kader ve cüz'î irade meselesidir. Her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Hayvanlar ve insanlarda bulunan beyazlık ve siyahlık gibi özellikler; uyku, uyanıklık, hastalık, sağlık ve büyüme gibi durumlar; yemeklerin sindirilmesi ve suya batmak gibi tabii fiiller Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Bu konuda taraflar arasında önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır. Asıl ihtilaf ihtiyarî fiiller konusunda ortaya çıkmaktadır. İhtiyarî fiiller; insanın tasavvur, düşünce ve kastıyla meydana gelen davranışlardır. Örneğin: kalkmak, oturmak, yazı yazmak, suda yüzmek, namaz kılmak, oruç tutmak ihtiyarî fiillerdendir. Bu fiiller insanın herhangi bir iradesi olmadan kendiliğinden gerçekleşmez. Kişinin fiile yönelik bir düşüncesi, tercihi ve kastı bulunmaktadır.

Cüz'î İhtiyar, Cüz'î irade İnsanın belirli bir konuda fiil ve terk seçeneklerinden birini tercih etmesine cüz'î ihtiyar denilmektedir. İhtiyar ile irade kavramları birbirlerine oldukça yakındır. Ancak aralarında küçük bir fark bulunmaktadır. İhtiyarda iki seçenek birlikte düşünülür. Kişinin önünde yapmak ve yapmamak seçenekleri bulunmaktadır. İradede ise seçilmiş olan seçenek düşünülür. Artık kişinin yönelimi belirli bir tarafa doğru kesinleşmiştir. Allah Teâlâ insanda öyle bir kudret yaratmıştır ki bu kudretin fiile ve terke olan nispeti başlangıçta birbirine eşittir. Yani insanın sahip olduğu kudret hem: bir işi yapmaya hem de o işi terk etmeye elverişlidir. İnsanın bu kudretini iki seçenektan birine yöneltmesi cüz'î irade olarak isimlendirilir. Cüz'î iradenin ardından ihtiyarî fiil meydana gelir.

Selef-i Sâlihînin Görüşü Üçüncü yüzyılın seçkinlerinden olan selef-i sâlihîne göre ihtiyarî fiiller de diğer fiiller gibi Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Bununla birlikte kulların ihtiyarî fiiller konusunda cüz'î iradeleri bulunmaktadır. Bu nedenle kullar namaz kılmak, oruç tutmak ve diğer dinî yükümlülükleri yerine getirmekle mükellef tutulurlar. İlâhî emirlere itaat edenler övgü ve sevaba, emirlere karşı gelenler ise yergi ve azaba müstahak olurlar. Dolayısıyla insanın sorumluluğu ortadan kalkmaz. Cüz'î iradenin ardından ihtiyarî fiilleri Allah yaratmaktadır. İhtiyarî olan hayır ve şer niteliğindeki bütün

davranışlar, Allah'ın kudreti ve kulun kazanmasıyla meydana gelir. Bu bakımdan fiiller: Allah'ın yaratması ve kulun kazanmasıdır. Nassların zahirlerinin de bu anlayışa delalet ettiği belirtilmektedir.

Mu'tezile'nin İhtiyarî Fiiller Hakkındaki Görüşü Mu'tezile bu konuda Ehl-i Sünnet'ten farklı düşünmektedir. Mu'tezile'ye göre Allah kullarına kudret ve ihtiyar vermiş, ihtiyarî fiillerini ise kendilerine bırakmıştır. İnsanlar kendilerine verilen kudreti kullanarak ihtiyarî fiillerini meydana getirirler. Bu anlayışa göre kul, kendi iradesiyle gerçekleştirdiği fiil üzerinde bağımsız bir etkiye sahiptir. Böylece insan yaptığı davranıştan dolayı övülmeye veya yerilmeye, sevaplandırılmaya veya cezalandırılmaya layık olur. Selef-i sâlihîn her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmektedir. İlk dönem Mu'tezilîleri de selef dönemine yakın oldukları için insan hakkında doğrudan "yaratıcı" kelimesini kullanmaktan çekinmişlerdir. Bunun yerine insanın fiillerini meydana getirmesini anlatmak amacıyla "mucit" ve "muhterî" gibi terimler kullanmışlardır. Daha sonraki dönemde ise Cübbâî ve taraftarları, yaratma, icat ve ihtira kavramlarının sonuçta bir şeyi yokluktan varlığa çıkarmayı ifade ettiğini düşünmüşlerdir. Bunun sonucunda kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir.

Mu'tezile'nin Delilleri Mu'tezile kendi görüşünü ispatlamak için insanın sorumluluğunu delil olarak ileri sürmektedir. Onlara göre ihtiyarî fiiller insanın kendi kudretiyle meydana gelmezse insanın davranışlarından dolayı: övülmesi, yerilmesi, sevap kazanması, günah işlemesi ve cezalandırılması anlamsız hâle gelir. İnsan yaptığı işi gerçekten tercih edip meydana getirdiği için davranışlarından sorumlu tutulmaktadır. Mu'tezile'nin diğer delili kötü fiillerin Allah'a nispet edilmesi meselesidir. Küfür ve hırsızlık gibi çirkin fiillerin doğrudan Allah'ın yaratmasına bağlanması durumunda bu kötülüklerin Allah'a nispet edilmesi gerekeceğini düşünürler. Oysa Allah'ın bütün çirkinliklerden münezzeh olduğunu kabul ederler. Bu nedenle kötü ve çirkin ihtiyarî fiillerin meydana gelmesini kulun kendisine nispet ederler.

Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'ye Cevabı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Mu'tezile'nin bu delillerine karşı çıkar. İnsanın övgü ve yergiye, sevap ve cezaya layık olması için fiilin bağımsız yaratıcısı olması gerekmez. Kulun fiili kazanması, yani kendi irade ve tercihiyle ona yönelmesi sorumluluk için yeterlidir. Bu sebeple ihtiyarî fiiller kulun fiilleri olarak isimlendirilir. Fakat fiillerin yaratılması Allah'a aittir. Böylece Ehl-i Sünnet anlayışında iki husus birlikte korunmaktadır: Allah her şeyin yaratıcısıdır. Bununla birlikte, insan kendi tercihlerinden ve ihtiyarî davranışlarından sorumludur. Bu nedenle insan ne tamamen iradesiz bir varlık olarak görülür ne de Allah'tan bağımsız biçimde fiiller yaratan bir varlık olarak kabul edilir. İnsan cüz'î iradesiyle tercih eder ve kazanır; Allah ise fiili yaratır.

Kulun Kudreti Bir insan yürürken ne kadar adım atacağını, hareket sırasında damarlarını, kaslarını ve sinirlerini ne ölçüde kullanacağını bilmez. Buna rağmen fiil ondan meydana gelir. Bu sebeple kulun, fiilinin bütün ayrıntılarını bilmemesi onun fiille hiçbir ilgisinin bulunmadığını göstermez. Kazanma konusunda esas olan kast ve bilgidir; ancak bu bilginin fiilin bütün ayrıntılarını kapsamaması gerekmez. Mu'tezile, kötülüklerin ve kabahatlerin yaratılmasını Cenâb-ı Hakk'a nispet etmekten kaçınmıştır. Ancak müellife göre bu düşünce onları başka bir aşırılığa götürmüştür. Çünkü onlar, insanı kendi ihtiyarî fiillerinin yaratıcısı kabul ederek Allah'ın yaratma sıfatında kula da bir pay vermişlerdir. Böylece yaratmanın yalnızca Allah'a ait olması gerekirken, Mu'tezile kulun kendi fiilini bağımsız olarak meydana getirdiğini savunmuştur.

Cebriyye'nin Görüşü Cebriyye ise Mu'tezile'nin tam karşısında yer almıştır. Onlar, insanın ihtiyarını bütünüyle ortadan kaldırmış ve insanı adeta cansız varlıklar derecesine indirmişlerdir. Onlara göre insan, bütün hareket ve davranışlarında çaresiz ve mecburdur. Cebriyye şairlerinden biri beytinde şöyle demiştir: Bir insanın eli kolu bağlanarak denize atılması ve ardından ona sakın ıslanma denilmesi gibi, kuldan yapma gücü bulunmayan bir şeyin istenmesi anlamsızdır. Eğer kulun fiillerinde hiçbir dahli bulunmasaydı, ona dinî sorumluluk yüklemek anlamsız olurdu. Aynı şekilde övgü ve yerginin, sevap ve cezanın da bir anlamı kalmazdı. Selef-i sâlihîn ise bu iki görüşün arasında bir yol benimsemiştir. Onlar, insanın tamamen mecbur olmadığını fakat bütünüyle bağımsız ve serbest de bulunmadığını kabul etmişlerdir. Bu sebeple Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, "tavassut beyne'l-emreyn", yani iki durum arasında orta yolu benimsemiştir. Bununla birlikte Eş'arîler ile Mâtürîdîler bu orta yolun nasıl açıklanacağı konusunda farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

İmam Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Görüşü İmam Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, kulda cüz'î iradenin mevcut olduğunu, ancak bu iradenin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmiştir. Ona göre kazanma, önceden takdir edilmiş bir fiilin kulun kudret ve iradesine uygun olarak meydana gelmesidir. Kulda bulunan bu kudret ve irade, Allah'ın fiili yaratmasına bir vesile teşkil eder. Cenâb-ı Hak önce kulda kudret ve iradeyi yaratır. Herhangi bir engel bulunmadığında ise ilâhî âdet gereğince fiili de yaratır. Fakat kulun kudret ve iradesinin fiilin yaratılmasında gerçek bir icat etkisi bulunmaz. Kul yalnızca fiilin meydana geldiği mahaldir. Bu anlayışta kullar ihtiyarî fiillerinde muhtar kabul edilmekle beraber, ihtiyarlarının kendisinde zorunlu durumdadırlar. Başka bir ifadeyle kul fiili ister fakat isteme kudretini ve iradesini kendisi yaratmaz.

Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin Görüşü

İmam Eş'arî'den sonra Eş'arî âlimlerinin önde gelenlerinden Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî, ihtiyarî fiillerin iki kudretin birleşmesiyle gerçekleştiğini kabul etmiştir. Bunlardan biri kadîm kudret, yani Allah'ın kudreti; diğeri ise hâdis kudret, yani kulda yaratılmış olan kudrettir. Ona göre kadîm kudret fiilin aslıyla ilgilidir. Hâdis kudret ise fiilin itaat, ibadet veya isyan gibi vasıflarıyla ilişkilidir. Bir yetime vurma fiilinin meydana gelmesi ilâhî kudretle gerçekleşir. Fakat bu vurma, onu terbiye etmek amacıyla yapılırsa ibadet; ona eziyet etmek amacıyla yapılırsa itaatsizlik niteliği kazanır. Fiilin bu vasfının kulun kudretiyle meydana geldiği kabul edilir.

Ebû İshak İsferâyînî'nin Görüşü

Eş'arî mezhebinde önemli bir yere sahip olan Ebû İshak İsferâyînî, ihtiyarî fiillerin iki kudretin birleşmesiyle gerçekleştiğini söylemiştir. Ona göre bu iki kudret fiilin aslıyla ilişkilidir. Ancak kulun kudreti, ilâhî kudretten bağımsız bir şekilde fiili meydana getirmez. Kulun kudreti, Allah'ın kudreti eklendiğinde fiilin meydana gelmesine yardımcı bir etken durumundadır. Dolayısıyla onun görüşünde iki bağımsız kudretin tek bir fiili ayrı ayrı yaratması söz konusu değildir. Çünkü iki bağımsız etkinin tek bir sonuç üzerinde birleşmesi geçersiz kabul edilmiştir.

İmâmü'l-Haremeyn Görüşü

Bazı araştırmacılara göre ihtiyarî fiillerde asıl etken yalnızca ilâhî kudrettir. Bu anlayış Cebriyye'ye yaklaşmaktadır. Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin yaklaşımına göre ise kulun kudreti fiilin vasfında etkili olur ve fiil iki kudretle ilişkilendirilir. Ebû İshak el-İsferâyînî'nin yaklaşımına göre ise kulun kudreti fiilin aslında da etkili kabul edilir. Mu'tezile'ye göre ise kulun kudreti tamamen bağımsızdır ve kul kendi ihtiyarî fiilini kendi kudretiyle meydana getirir. İmâmü'l-Haremeyn Nizâmiyye'de, Allah'ın kullarını çeşitli amellerle mükellef kıldığını ve bu amelleri yerine getirebilmeleri için onlara kudret verdiğini ifade etmiştir. Ona göre peygamberlerin emirleri, yasakları, teşvikleri ve uyarıları dikkate alındığında kulun fiilinde hiçbir kudretinin bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Çünkü Allah insana doğru yolu göstermiş, peygamberler göndermiş, kudret ve mühlet vermiştir.

Kulun Sorumluluğu

İmâmü'l-Haremeyn'e göre kulun kudretinin fiilinde hiçbir etkisinin bulunmadığını söyleyen bir kişi, kendisinden dinî yükümlülükleri yerine getirmesi istendiğinde "Allah dilediğini yapar ve yaptığından sorumlu tutulamaz" diyerek sorumluluktan kaçmaya çalışabilir. Fakat bu düşünce doğru değildir. Çünkü Allah, kullarına ancak güçlerinin yettiği şeyleri teklif etmiştir. Dolayısıyla hâdis, yani sonradan yaratılmış olan kul kudretinin, takdir edilmiş fiilin meydana gelmesinde bir etkisinin bulunduğu kabul edilmesi gerekir. Bununla beraber İmâmü'l-Haremeyn, kulun fiilinin tamamen bağımsız biçimde kendi kudretiyle meydana geldiğinin de söylenemeyeceğini belirtir. Çünkü bu durumda insan, kendi fiilinin yaratıcısı durumuna gelir. Aynı şekilde bir fiilin hem hâdis kudret hem de kadîm kudret tarafından bağımsız şekilde yaratıldığını söylemek de mümkün değildir. Çünkü tek bir fiilin iki bağımsız kudret sahibi tarafından yaratılması imkânsız görülmüştür.

Kulun Kudreti Allah'ın Yaratmasıdır

İmâmü'l-Haremeyn, kulun kazanan, Allah'ın ise yaratan olduğunu söylemenin tek başına problemi çözmediğini belirtir. Ona göre kulun kudreti tamamen etkisiz kabul edilirse insanın sorumluluğu açıklanamaz. Buna karşılık kulun kudreti bağımsız yaratıcı kabul edilirse insan Allah'a yaratmada ortak koşulmuş olur. Allah, ezelf ilmiyle kulların fiillerini bilir. Kulda kudreti yaratır, fiilin sebeplerini hazırlar ve kulda arzu, ihtiyar ve iradeyi meydana getirir. Fiiller ise Allah'ın ezelf ilminde bilinen takdire uygun şekilde gerçekleşir. Böylece kulda bulunan kudret ve ihtiyarın başlangıçtaki varlığı Cenâb-ı Hak'ın yaratmasıyla meydana gelir. Kulun fiilini gerçekleştirdiği hâdis kudret de bağımsız değildir; o da Allah tarafından yaratılmıştır. Bu sebeple fiil, bilgi, irade, kaza, takdir ve yaratma bakımından Allah'a bağlıdır.

Efendi-Köle Örneği

Bir köle, efendisinin malını kendi başına satma yetkisine sahip değildir. Efendisinin izni olmadan yaptığı tasarruf geçerli olmaz. Fakat efendisi ona malı satma izni verir ve köle de onu satarsa, kölenin tasarrufu etkili hâle gelir. Bununla birlikte bu etkinliğin asıl sebebi efendinin verdiği izindir. Bu nedenle yapılan işlem nihayetinde efendiye dayanır. Kul kendi iradesiyle tasarrufta bulunur; emirlere uyar veya yasaklara karşı gelir. Bu sebeple yaptığı işten dolayı ödüllendirilir veya cezalandırılır. Ancak kulun kudreti, iradesi ve fiilinin meydana gelmesini mümkün kılan bütün şartlar Allah'ın yaratmasına bağlıdır.

Mu'tezile'nin Bağımsızlık Görüşü

Mu'tezile, kulun kendi fiilinde bağımsız olduğunu kabul etmiştir. Buna göre Allah bir fiili dilemese bile kul kendi kudreti ve iradesiyle onu gerçekleştirebilir. Müellif ise bu anlayışı reddeder. Çünkü bu durumda kulun iradesi, Allah'ın iradesinden bağımsız bir güç hâline gelir. Hatta Allah'ın dilemediği bir şeyin kul tarafından gerçekleştirilebileceği sonucu ortaya çıkar. İmâmü'l-Haremeyn'in kelâmının ulaştığı son noktada ise kulun kudreti, Allah'ın izniyle ve kulun iradesine uygun biçimde takdir edilmiş fiilde etkili kabul edilir. Fiil yine ilâhî takdir ve iradeye bağlıdır. Cenâb-ı Hak bir fiili irade etmezse kulun kudreti onu bağımsız biçimde meydana getiremez.

Filozofların Nedensellik Anlayışı

Kadim filozofların görüşü, “Tek olandan ancak tek şey sudûr eder.” ilkesi gereğince ilk akıl meydana gelmekte, ardından diğer akıllar zincirleme biçimde ortaya çıkmaktadır. Dokuzuncu akıldan onuncu akıl meydana gelmekte ve oluş-bozuluş âlemindeki varlıkların meydana gelişi de bu düzen içerisinde açıklanmaktadır. Ancak filozofların görüşünün yalnızca yüzeysel biçimde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. İbn Sînâ’nın açıklamaları ve Celâleddîn Devvânî’nin tahkikleri dikkate alındığında yaratılmışların tamamının feyiz kaynağı olarak Allah’a dayandığı ifade edilmektedir. Aradaki vasıtalar ise Allah’ın kadim kudreti ve iradesinin ilişkisinin gerçekleşmesine hazırlık sağlayan nedenler durumundadır. Bu bakımdan sebepler bağımsız yaratıcılar değildir. Platon’a nispet edilen söz de bu anlayışı açıklamak için aktarılmaktadır. Buna göre âlem bir küreye, yeryüzü onun noktasına, insan hedefe, felekler yaya ve hadiseler oklara benzetilmekte; Allah ise oku atan olarak tasvir edilmektedir. Böylece olayların sebepler aracılığıyla gerçekleşmesine rağmen nihai kaynağın Allah olduğu anlatılmaktadır.

Tevlîd Meselesi

Tevlîd, bir fiilin başka bir fiili meydana getirmesi veya gerektirmesi şeklinde açıklanmaktadır. Mu’tezile fiilleri ikiye ayırmaktadır. Mübaşeret, kulun doğrudan gerçekleştirdiği fiildir. Tevlîd ise, Kulun doğrudan fiilinden meydana gelen ikinci fiildir. Bir insanın elini hareket ettirmesi mübaşeret; elindeki anahtarın bu hareket sebebiyle hareket etmesi ise tevlîd kabul edilmektedir. Burada üç temel görüş aktarılmaktadır. Birinci görüş İmam Eş’arî’ye aittir. Ona göre sonuçların sebeplerinden zorunlu biçimde meydana gelmesi söz konusu değildir. Bütün mümkün varlıklar doğrudan Allah’a dayanmaktadır. İkinci görüş Mu’tezile’ye aittir. Mu’tezile burada tevlîd anlayışını kabul etmektedir. Nazar ve düşünme kulun doğrudan fiildir; bunun sonucunda meydana gelen bilgi ise bu fiilden tevlîd etmektedir. Üçüncü görüş hakîmlerin görüşüdür. Buna göre ilâhî feyiz genel olmakla birlikte feyzin meydana gelmesi, onu kabul edecek özel bir istidada bağlıdır. İnsan düşünme ve nazar yoluyla zihnini olgunlaştırmaktadır.

Tahkik Mezhebi

Ehl-i sünnet araştırmacılarından bazıları insan iradesi konusunda tahkik mezhebi adı verilen bir görüş benimsemiştir. Bu görüş dikkatle incelendiğinde İmâmü’l-Haremeyn’in görüşüne oldukça yaklaşmaktadır. Bu anlayışta insan ne tamamen bağımsızdır ne de tamamen zorlanmış durumdadır. Allah kulda bir kudret yaratmaktadır. Dinî teklifin anlamlı olması da bu kudret sayesinde mümkün olmaktadır. Kul, bu kudretle ihtiyarî fiilleri kazanmaktadır; Allah ise fiilleri yaratmaktadır. Kulun kudreti fiilde etkili kabul edilmektedir. Fakat bu etki Mu’tezile’nin düşündüğü gibi Allah’tan bağımsız ve bizzat bir yaratma etkisi değildir. Kulun kudreti ancak Allah’ın izniyle etkili olmaktadır. Bu sebeple insanın fiildeki etkisi kabul edilmekte, fakat yaratma Allah’a mahsus tutulmaktadır.

Vasıtaların Etkisi

Allah her şeyi doğrudan yaratmaya kadirdir. Bununla beraber bazı şeyleri vasıtasız, bazılarını ise yaratılmış sebepler aracılığıyla meydana getirmektedir. Örneğin: Rüzgâr aracılığıyla bulutları hareket ettirmektedir. Bulutlardan yağmur indirmektedir. Suda etkileyici bir kuvvet yaratmaktadır. Toprakta kabul edici bir özellik meydana getirmektedir. Bunların birleşmesinden çeşitli meyveler ortaya çıkmaktadır. Bütün bu süreçlerin asıl yaratıcısı Allah’tır. Sebeplerin etkili olması da Allah’ın onları belirli özelliklerle yaratması sebebiyledir. Dolayısıyla sebebin etkili olması, onun bağımsız yaratıcı olduğu anlamına gelmemektedir. Kādî Beyzâvî’nin de bu görüşü tercih ettiği belirtilmektedir.

Mâtürîdî Mezhebinde Cüz’î İrade

Mâtürîdî anlayışına göre Allah kulda bir kudret yaratmaktadır. Bu kudret, fiili gerçekleştirmeye de terk etmeye de elverişlidir. Kul bu kudreti fiil veya terk yönlerinden birine sarf etmektedir. Kulun kudretini belirli bir tarafa yöneltmesi ve kullanması cüz’î irade olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla kudretin kendisi Allah tarafından yaratılmıştır. Ancak kul bu kudreti hangi yönde kullanacağı konusunda tercih sahibidir. Allah da ilâhî âdetini, kul kudretini kullanmadıkça onun ihtiyarî fiilini yaratmamak şeklinde yürütmektedir. Fiilin yaratıcısı yalnızca Allah’tır. Bazı Mâtürîdî âlimleri ise cüz’î iradenin dış dünyada bağımsız bir varlığa sahip olmadığını, yani ma’dûm olduğunu söylemektedir. Buna karşı, var olan ihtiyarî fiilin var olmayan bir cüz’î iradeye nasıl dayanabileceği sorusu yöneltilmektedir. Çünkü ma’dûm olan bir şeyin mevcut bir fiile dayanak oluşturamayacağı ileri sürülmektedir.

Sadrüşşerîa’nın Cüz’î İrade Görüşü

Sadrüşşerîa’ya göre cüz’î irade: Ne tamamen mevcuttur ne de tamamen ma’dûmdur. Cüz’î irade, mevcut ile ma’dûm arasında bir hâl durumundadır. İrade, insanın bir şeye kesin biçimde yönelmesi, onu kastetmesi ve iki mümkün seçenekten birini tercih etmesidir. Bu yöneliş dış dünyada bağımsız bir nesne gibi mevcut değildir. Fakat bütünüyle yok da değildir. Bu nedenle iradenin yaratılmış bir varlık olup olmadığı şeklindeki ikilemden çıkılmaya çalışılmaktadır. Fiilin gerçekleşmesi sırasında insanda ortaya çıkan hareketler dış dünyada mevcut olabilir. Örneğin yürüyen insanın organlarında meydana gelen hareket dış dünyada vardır. Fakat “yürümek”, “gitmek”, “tercih etmek”, “kastetmek” gibi fiilin mastar anlamı, dış dünyada bağımsız bir varlık değildir. Bunlar aklın dikkate aldığı itibârî anlamlardır. Bununla beraber bütünüyle yok da değildirler.

Çünkü mevcut bir fiille ilişkileri bulunmaktadır. Bu sebeple Sadrüşşerfa, cüz'î iradeyi mevcut ile ma'dûm arasında bir hâl olarak değerlendirmektedir.

İhtiyarî Fiillerin Mümkün Oluşu

İhtiyarî fiiller mümkündür. Çünkü insan bir fiili yapabileceği gibi terk de edebilir. Her mümkün varlığın meydana gelmesi için bir tam neden gerekmektedir. Tam neden gerçekleşmediği sürece mümkün olan şey meydana gelmemektedir. Tam neden gerçekleştiğinde ise mümkün olan fiilin gerçekleşmesi söz konusu olmaktadır. Bu tam neden yalnızca fiziksel sebeplerden meydana gelmemektedir. İrade, ihtiyar ve tercih de bu bütünün içerisinde yer almaktadır. İnsan karşısında iki mümkün durum bulunmaktadır: Fiil ve terk. İrade bunlardan birini tercih etmektedir. İradenin özelliği zaten iki eşit veya mümkün seçenekten birini belirlemektir. Bu nedenle "İrade niçin bunu tercih etti?" sorusu sonsuza kadar yeni tercih sebepleri aramaya götürmemelidir. Çünkü tercih etmek iradenin kendi niteliğidir.

Sadrüşşerfa'nın Tahkiklerinin özeti Sadruşşerfa'nın ayrıntılı açıklamalarının sonucunda ihtiyarî fiil iki unsurun birleşmesiyle meydana gelmektedir: Allah'ın yaratması ve kulun iradesi. Kuldan çıkan şey tercih ve tahsistir. Kul, bir fiili yapmaya kesin biçimde yönelmekte ve onu kastetmektedir. Allah ise kulun bu tercihi doğrultusunda fiili yaratmaktadır. Allah kulda hem fiile hem terke kullanılabilecek bir kudret yaratmıştır. Kul bu kudreti seçeneklerden birine yöneltmektedir. Allah kulda kudreti yaratmaktadır. Bununla beraber kulun iradesinin ihtiyarî fiiller üzerinde müdahalesi ve etkisi vardır. Fakat bu etki fiili yaratmak şeklinde değildir. Kulun etkisi, kendisine verilen kudreti belirli bir fiile yöneltmesi, o fiili tercih etmesi ve onu kazanması şeklindedir. Mâtürîdî mezhebinde kulun etkisi bu şekilde açıklanmaktadır. Kul, Allah'ın kendisinde yarattığı kudreti kullanarak fiil veya terkten birini tercih eder; Allah ise kulun tercih ettiği fiili yaratır.